

Az itáliai erényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem

(Az olasz udvari emberek helyzete, tevékenysége és megítélése Erdélyben
Báthory Zsigmond uralkodása idején)

Báthory Zsigmondról, akit a történeti hagyomány gyenge és meggondolatlan uralkodóként tart számon - mélyen rögzült ítélet ez, amitől a modern historiográfia csak az utóbbi időben kezd szabadulni -, afféle enyhítő körülményként szokás elmondani, hogy reneszánsz udvart próbált teremteni Gyulafehérváron, az ott alkalmazott olaszok közreműködésével. A fejedelem politikai céljai és udvarának kultúrája közti szoros összefüggés valójában arról győzhet meg bennünket, hogy nincs értelme Báthory személyéhez azzal az előfeltevéssel közelíteni, amely egyrészt tehetetlen politikusnak, másrészt ügyes mecénásnak ábrázolná őt. A politika és a kultúra vonala párhuzamosan haladt a nemzet-, vagy inkább udvarközi reprezentáció terén, másokkal együtt a gyulafehérvári olaszok is ezt egyengették, és csak a tizenöt éves háborúban gubancolódtak össze a szálak. Hogy az olaszok szerepét megérthessük, foglalkoznunk kell azzal is, hogyan keresték helyüket, hogyan érvényesültek az erdélyi udvar köreibben, hogyan működtették eközben külkapcsolataikat.¹ E több helyhez való kötődés miatt érdekesek az udvarban élő olasz eretnekek is, akik viszonylag messze az ellenreformációtól, védelmet élveznek, majd a jezsuita rend támadásai következtében érkeznek válaszüthöz. Az olaszok jelenléte az erdélyiek közül sokakban ellenszenvet váltott ki: vajon kulturális különbözőségük okozta ezt, vagy a fejedelem politikájával való elégedetlenség a magyarázata?²

A XVI. században a hatalom centralizálására törekvő monarchiák az itáliai kisállamokban követendő példát láttak: az uralkodók számítottak a hatalom művészetéről teóriákat gyártó, a diplomáciában mértékadó itáliai értelmiségiekre, a reprezentáció és a divat újdonságainak egész sora fűződött itáliai mintához. Az olasz udvari emberek jelen voltak I. Erzsébet Angliájától III. Henrik Francia-

1 A kívülről jövőök alkalmazását mint a hagyományos intézmények és politikai gyakorlat ellensúlyozására hivatott hatalmi technikát értelmezi Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén. In: Pallas magyar ivadéka. Budapest, 1985. 104-123. o.

2 Előljáróban megjegyzem, hogy az "olasz" szó használatát, ha a félsziget lakói annak széttagoltsága miatt egységes nemzetet nem is alkottak, indokoltnak tartom, mert hazájuktól távol, így Erdélyben is, "Italiani"-nak, a "nazione Italiana"-hoz tartozóknak titulálták magukat, és a magyarok is distinkció nélkül "olasznak" nevezték őket. Ezek az általánosító terminusok rendszerint elfedik az eredetet, de amikor ez ismert és számít is valamit, firenzei, római, mantovai és velencei emberekről beszélhetünk.

országán, a Habsburg birodalmon át a Báthoryak Erdélyéig szerte Európában. Gyors sikereik nyomán lépett fel az olaszellenesség, részeként az udvarkritikának, mely a gazdasági recessziótól, vallásháborúktól, járványoktól terhelt korszakban az uralkodói rátermettség megkérdőjelezésének és a felelősség számonkérésének egyik módja volt. Főleg az udvari életet kívülről figyelő, vagy annak keserű tapasztalokkal hátat fordító nemesek állították, hogy az udvar megrontja az uralkodót, és utasították el az udvarban csoportosulók és a hatalomból részesülők szokásait, életvitelét. Az olaszok udvarbeli jelenlétére könnyű volt visszavezetniük mindazt, ami a hatalom stílusában, az udvari szokásokban elfogadhatatlan volt számukra. Elégedetlenségüket növelte az a vélekedés, hogy az érvényesülés lehetőségét egy etnikailag idegen csoport veszi el tőlük. Az olaszok elleni vádak a következők voltak: tönkreteszik az államot, színleléssel és hízelgéssel lezüllesztik az erkölcsöket, nőiesen viselkednek, italianizmusokat honosítanak meg a nyelvben, vallásilag közömbösek, okkult praktikákat űznek, kapcsolatban állnak a zsidókkal - akiknek szintén a bűnbak szerepe jutott -, ártatlan lelkeket tanítanak vétkezni. Bírálói a külföldi "importtal" régi saját, valós és vélt tradíciókat az olaszok jövedele előtti tisztának és büntelennek vélt állapotot helyeztek szembe. Az olaszokra voltaképp az udvari az udvaron kívül rekedt nemesség konfliktusa vetült.³

A Báthory Zsigmond udvarában élt olaszok tevékenységét legerőteljesebben Szamosközy István történetíró bírálta. Az Erdély közelmúltját bemutató, a kiadás reményében írt latin nyelvű históriájában (*Rerum Ungaricarum libri*) a politikai eseménytörténeten belül helyezett el egy hosszabb és összefüggő elbeszélést az olaszok behívásáról, szokásairól és a fejedelemre tett hatásáról, személyes használatra készített vegyes feljegyzéseiben pedig rövid és indulatos kijelentésekkel adott hangot nézeteinek.⁴ Az olaszokról alkotott negatív véleményét azután vetette papírra, hogy Báthory végleg kilépett az erdélyi történelemből, és udvara, vele együtt az olaszok többsége, már csak az emlékezetben létezett. Az ország katasztrofális helyzetbe jött, amit Szamosközy részben a fiatal uralkodó amúgy is ingatag

3 A témánkhoz legközelebb álló külföldi analógiát Lengyelországban találjuk: Henryk Barycz: *Italofilia e italoferbia nella Polonia del Cinque- e del Seicento*. In: *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*. Szerk.: Mieczyslaw Braher. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. 142-158. o.; Az olasz reneszánsz külföldi befogadásáról Peter Burke: *The Uses of Italy*. In: *The Renaissance in National Context*. Szerk.: Roy Porter-Mikulas Teich. Cambridge UP, 1992. 6-20. o. az udvarellenességről, és az italo-fóbiáról általában: Pauline M. Smith: *The Anti-Courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*. Genève, 1966; Claus Uhlig: *Hofkritik im England des Mittelalters und der Renaissance*. Berlin-New York, 1973.; John L. Lievsay: *The Elizabethan Image of Italy*. Cornell UP, 1964.

4 Szamosközy István történeti maradványai. II. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. 11-16. o.; Borzák István magyar fordításában Szamosközy István: *Erdély története (1598-1599, 1603)*. Budapest, 1977. 57-62. o., életrajzi adatok Sinkovics István e kötetben közölt tanulmányában; 7-45. o.; a vegyes feljegyzések kiadása: Szamosközy István történeti maradványai. IV. k. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1880, az alább megjelölt oldalakon; újabbán: *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából*. Szamosközy István történetíró kézirata. Szerk.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Budapest, 1991.

karakterét befolyásoló tényezőkre, a pápai diplomácia mesterkedésére és az olasz udvari emberek hízelgésére vezetett vissza. Az olaszok nagyravágyó ábrándokat ébresztettek benne, aminek következtében ő megfontolatlan politikai lépéseket tett; az olasz szokások követésére biztatták, honfitársait hozzá képest faragatlannak és barbárnak nevezve. A másik vád, amit Szamosközy az olaszokkal szemben felhozott, az volt, hogy olyan foglalkozásokat űztek az udvarban, melyek révén ők ugyan meggazdagodtak és befolyásra tettek szert, de valójában haszontalanok és fölöslegesek voltak az ország számára.

Szamosközy Itáliában, a padovai egyetemen tanult, a latin irodalmi műveltség áthatja műveit, tehát nyilván nem a tudatlanság és a műveltség konfliktusa áll bírálata hátterében. Azt sem mondhatjuk, hogy a tudós szobájának biztos távolságából figyelte volna az udvart, hiszen annak szolgálatában állt, a levéltár felügyelője volt; ha lehetősége lett volna arra, hogy csupán az antik irodalomnak és a tudományoknak éljen, ami az Erdélyt érő háborús megpróbáltatások közepette alighanem képtelenség volt, és nem érdeklődött volna szenvedélyesen saját korának története iránt, akkor a magyar irodalom udvarellenes vonulata néhány adattal talán szegényebb lenne. Tegyük hozzá, hogy Szamosközy nem kizárólag az olasz udvaroncokat, hanem az udvaronc típusát ítélte el: az *In scurras aularum, apud Sigismundum Báthory* című versében előadja, hogy az uralkodó az udvaroncok miatt vesztette el eszét és országát, találó oximoronokat halmozva mutatja meg a tetszetős látszat mögött fenekedő gonoszságukat, de nem foglalkozik ezeknek az embereknek a származásával.⁵ Nem állíthatjuk viszont, hogy csak az udvari olaszokra neheztelt, ellenkezőleg: bírálta Ciro Spontoni történetírót, amiért az igazságot elferdítve azt állította, hogy Zsigmond kizárólag a firenzei fejedelem Erdélybe küldött katonáinak köszönhetően foglalta el Gyurgyevót 1595-ben. "De azért az Székelyek hágták és vötték meg inkább az várat, hogy nem az Olaszok, kikben egy sem veszett oda az hadba, oly igen meg tudták magokat oltalmazni az puska magvátul: de ez Gyirgyó meg vételét azért magoknak tulajdonítják az Olaszok, minthogy ők sokat az mit nem ők cselekedtenek is, magoknak tudják tulajdonítani nagy mesterségesen."⁶ A katonákra és a historiográfusra tett ironikus megjegyzés egészen enyhe az udvaroncok elleni vad kirohanásokhoz képest, de szintén az alaptalan büszkélkedést veszi célba. Szamosközy itt nem egy körülhatárolható csoportot támad, hanem már-már előítéletes módon "az" olaszokra terjeszti ki véleményét, ami a XVI. századi nemzetkarakterológia formálódásával hozható kapcsolatba.⁷

Túl a vázolt politikai és személyes indokokon, Szamosközy olaszellenességét egy kulturális konfliktusra vezetném vissza, ismétlem, nem a műveltség és a

⁵ Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 78. o.

⁶ Uo. 52. o.

⁷ Egy másik helyen azonban elismerőleg szól a katonák derekas kiállításáról: "Silvius Piccolominus Szinán basa hadakor, hetvenkét olasz lovaggal volt, puskással; jó vitézek voltak és igen nemzetesek. Az gyirgyói ostromon igen emberül forgottanak, egyebütt is egy néhány helyeken, de fűképpen ott." Uo. 53. o.

műveltség szembenállására, hanem a reneszánsz kultúra két változatának különbségére: az irodalmi és történelmi hagyományok humanista ápolása, illetve a viselkedés, a szórakozás, a társalgás frivol művészete között lévőre; ezek nem feltétlenül kerültek szembe egymással Itáliában, ahol kialakultak de Erdélyben befogadásuk hiányosságai és esetlegességei miatt láthatólag nem mindenki tartotta őket egyazon kultúra két ágának.⁸ Szamosközy, a komoly humanista, úgy gondolta, hogy az erdélyi olaszok által képviselt műveltség túlságosan felszínes, épp emiatt, illetve gátlástalan önérvényesítésük miatt, háborították fel sikereik. Nem a tudományokban és művészetekben jártas olaszoknak szólt a bíráló, hanem az arcátlan színlelőknek és a haszontalanságok művelőinek.⁹ Úgy nyilatkozott róluk, mintha az ókori latinság fájáról lehullott és messzire gurult almák lennének, jöllehet ennél keményebben fogalmazott: "a legnemesebb nemzet szemét képviselői", mondta, s ebben a kijelentésben még éppen érzékelhető a rómaiak leszármazottainak járó megbecsülés is, amely erősebb annál, hogy egy méltatlan csoportjuk iránti megvetés megszüntethető.¹⁰

Szamosközy szerint Giorgio Biandrata (vagy Blandrata, ahogy kortársai hívták) az olasz eretnek, udvari orvos és tanácsos, megcsúfolta Báthory Kristóf fejedelmet és feleségét azzal, hogy rávette őket, nevezzék Krisztina lányukat, Zsigmond nővérét, Grizeldisznak.¹¹ Jól ismerhették ezt a nevet azok az erdélyiek, akik olvasták azt a költeményt, melyet Istvánfi Pál Szapolyai János és Izabella esküvőjére írt, és amelyik 1574-ben Debrecenben, majd 1580-ban Kolozsváron is megjelent.¹² Az asszonyi engedelmességet dicsérő, a férfiúi bizalmatlanságot és keményszívűséget bíráló történetet Boccaccio Dekameronja egyik novellájának Petrarca által készített latin átíratából vette Istvánfi: a hősnő, Griselda házastársi hűségére, az őt férje részéről ért megaláztatások ellenére sem szűnő kitartására appellálhatott Biandrata, ha valóban ő kezdeményezte a névváltoztatást; javaslata az Itáliát kedvelő Kristóf fejedelemnél talán tényleg nem ütközött komoly ellenállásba. Úgy tűnik, Szamos-

8 Ennek nyelvi vonatkozása is van: történetírónk szerint a humanisták latinja magasabbrendű annál, amit az udvari emberek használnak. Egy politikai szerződés szövegét ezzel a kommentárral adja vissza: "a fentieket, bármennyire az udvari latinság rút bélyegét viselik is magukon [aulica latinitatis sordentia], maj nem szó szerint idéztük a hivatalos irományokból". Szamosközy i.m. 1977. 169. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 206. o.

9 "Nem is a tudományuk vagy valamilyen nemes foglalkozás miatt arra érdemes olaszokat: orvosokat, költőket, szónokokat, csillagászokat, képfaragókat, építészeket fogadott maga mellé és pártfogolt, akiknek tehetségéből és szorgalmából maga is meg az ország is némi hasznot húzhatott volna" stb. Szamosközy i.m. 1977. 59. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 13. o.

10 "Istis nobilissimae nationis purgamentis non solum aulam patefecerat", Szamosközy i.m. II. k. 1876. 11. o., Szamosközy 1977. 57. o.; Az udvari kultúra magyarországi befogadásának hiányosságairól Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest, 1990. 84-87. o.; a reneszánsz nemzetenkénti befogadásáról, a nemzettudat, a nemzetkarakterológia korabeli fejlődéséről Roy Porter-Mikulas Teich i.m., a kötet tanulmányai.

11 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 9. o.

12 Szepe roevíd cronica, az iffiu Volter kirallyrol, es az Ianicvla leanyáról, Griseldis aszszonrol... Colosvárat, 1580 Heltaj Gáspárne. RMNY I. 462., RMK I. 169. (a debreceni kiadás: RMNY I. 340., RMK I. 105.); Istvánfi élete: RMKT II. 383-386. o. (1539-ig padovai diák); a Petrarca-novella uo. 386-395. o.

közy figyelmét elkerülte a Boccaccio- és Petrarca- féle történet, nem mint a nála fél évszázaddal korábban Padovában tanult Istvánfiét, pedig a történet, az elithez szóló irodalmi alkotások és a népkönyvek révén, egész Európában elterjedt¹³; vagy épp kihagyott az emlékezete, amikor a magyaroknál "igen szokatlan és hallatlan" név kapcsán méltatlankodva jegyezte meg: a Grizeldisz "szóban azt sem tudja az ember, honnan jó, s hova megyen az eredeti, talán az Chrysa nevéől vöttek, ki az Comediában egy kurva neve, avagy az Briseis nevéől formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homerosnál." A név tehát az udvarban nem volt ismeretlen, a névváltoztatásnak pedig, ha valóban Kristóf tudtával történt, ennek 1581-es halála előtt kellett bekövetkeznie, Istvánfi Pál művének kolozsvári megjelenéséhez időben nagyon közel; lehetséges viszont, hogy a XVII. század elejére, amikor Szamosközy ezt a feljegyzést készítette, tehát két, két és féle évtized alatt már elhalványodott ennek a körülménynek az emléke. Kérdés, hogy ez az olaszellenes kijelentés, túl azon, hogy Szamosközy egyéni gondolkodásmódját jellemzi, szól-e a névváltoztatás pozitív jelentésének általános elfelejtődéséről és negatív átértékelődéséről: mert ez az apró adat is hozzájárulhatna annak a felméréséhez, hogy az erdélyi udvari kultúra az évtizedek során milyen változásokon ment át az olasz hatások befogadásának vagy elutasításának vonatkozásában.

Nem elképzelhetetlen, hogy Szamosközy ismert olyan külföldi irodalmi alkotásokat, melyekben rátalált az udvar- és olaszellenesség mintáira, és olvasmányélményei megerősítették saját benyomásait, de az is lehetséges, hogy az udvarok olaszaival szemben külföldön felhozott vádaknak a Szamosközyéivel való hasonlósága egyszerűen az erdélyi és a külföldi szituációk rokonságából adódik. A kérdést, hogy volt-e a XVI. század végi Erdélyben az olaszellenességnek hagyománya, melyből Szamosközy meríthetett, itt nem tudom megválaszolni, de felvetem, hogy ennek kutatása során Gritti vagy Castaldo körül kellene keresni az előzményeket.¹⁴

Szamosközy nézetei párhuzamba állíthatók kortársa, Somogyi Ambrus kijelentéseivel: Zsigmond "a jezsuiták és olaszok közösségében nevelkedett, ahol hajlamaival egyező dolgokat, amik természetéből hiányoztak, megtanult, s ezek a maguk idejében cselekedeteiben kitörtek", "Zsigmond nem uralkodásra és az állam bölcs kormányzására született, hanem játékra, fényűzésre, táncra, nők ölelésére, atyai javai eltékozlására, hasztalan költekezésre, mindenféle haszontalan olaszra, cinédusra [Cynaedus], zenészre, azt mondják, annyit költött évenként, hogy mindenki szerint elég lett volna a testőrség egyévi zsoldjára", "sok múlik az udvaroncokon, akik híven kedveznek a gyermekek és ifjak vágyainak, akár ostobaságból, akár mert azt remélik, hogy ebből nem csekély hasznot húzhatnak". Somogyi szerint már Zsigmond születésekor számos jel mutatott arra, hogy

13 A novellát többek közt feldolgozta Chaucer, Lope de Vega és Hans Sachs. Pauer Gyula: Volter és Grizeldisz Istvánfi Páltól. In: Egyetemes Philológiai Közlöny, 1879. 332-343. o.

14 A Gritti-ellenes hangulatról Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Budapest, 1982. 226-234. o.; Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 28-38. o.

Zsigmond "vérengző", "telhetetlen és kóbor természetű" ember lesz - a két keze tele volt vérrel, és fűrdetés közben hallá változott -, a csillagok állása is erre utalt, természetből fogva rossz adottságai pedig nevelkedése folytán váltak az országra nézve veszedelmes uralkodói hibákká.¹⁵ Szamosközynél, leszámítva az asztrológiai érveket, ugyanezeket a hiedelmeket találjuk a fejedelem születésével kapcsolatban, de míg nála ezek elkülönülnek az olaszok elleni vádaktól, Somogyinál összetartoznak, ugyanannak a történetnek a részei.¹⁶ A történész számára kívánatos lenne, ha nem csupán Szamosközynek az az állítása érzékeltetné az olaszellenesség dimenzióit, amely szerint viselt dolgaik "emléke még oly friss, híre annyira eleven, hogy megbízható formában forognak közszájon, és még élő személyek tanúskodnak hitelességük mellett", hanem minél több írott dokumentum - az alábbiakban elemezni fogok néhányat -, de Somogyi műve annyit máris igazol, hogy ez az indulat nem egyedül Szamosközyben élt. Ha az olaszellenesség kialakulására vagyunk kíváncsiak, ez a két vélemény együtt sem mond sokat, értékükből levon az a tény, hogy nem különböznek eléggé egymástól: akik megszólalnak, mindketten történetírók, és hasonló történelmi pillanatban, Zsigmond bukása után fedik fel nézeteiket. A két írói karakter az, ami különbözik műveltség, az értesülések, az anyagkezelés, az érvelésmód és a stílus tekintetében; a Szamosközyre jellemző viszonylagos mértéktartás a kisebb tehetséggel megáldott és szerényebb történetírói igényeket mutató Somogyinál kevésbé érvényesül. Neki a pontosság sem erénye, elköveti azt a tévedést, hogy még a jezsuitát, Alfonso Carrillót is olasznak mondja.¹⁷

Somogyi azt állítja, hogy a születés furcsaságairól Zsigmond "dajkáitól és hitelt érdemlő emberektől, akik azidőtájt atyja, Kristóf udvarában időztek", hallott; ha ezt az kijelentést összevetjük azzal, amit Szamosközy mondott Zsigmond és az olaszok viselt dolgairól szóló emlékek elevenségéről, és feltesszük, hogy nemcsak a szerzők által szükségesnek vélt forrásmegjelöléssel és önigazolással van dolgunk, azt kell képzelnünk, hogy Zsigmond bukása után, amikor a két történetíró műve

15 Ambrosii Simigiani notarii comit. Szolnok Interior. Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI. Quatuor libris comprehensa nunc primum typis edicta liber II. III. IV. Accuravit Josephus Benigni de Mildeberg. Cibinii, 1840. 114-115, 123. o.; Szilágyi János fordításában magyarul Somogyi Ambrus: Báthori Zsigmond első éve. In: Erdély öröksége (Erdélyi emlékirók Erdélyről). II. k. Sárkányfogak 1572-1602. Szerk.: Cs. Szabó László és Makkai László. Budapest. é.n. [1942] 67-68, 73-74. o.; Lukinich Imre: Adatok Somogyi Ambrus életéhez. In: Századok, 1906. 951-952. o.

16. Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 9, 10, 12. o.

17 Ezzel szemben felhozható, hogy az "olasz" itt nem konkrétan a származásra utal, mint inkább egy déli ("latin, mediterrán") "típust" jelez. A spanyolok és az olaszok összekeverésének a vallási küzdelmekből adódó oka is volt: Hispániát és Itáliát például együtt emlegette Heltai Gáspár a Hálóban, Reginaldus Gonsalvius Montanus művének 1570-ben megjelent fordításában: az inkvizíció e két országbeli tettei alkalmasak voltak arra, hogy Heltai és a kiadást pártoló János Zsigmond a reformáció erdélyi híveit elriassa általuk a katolicizmustól, sőt, arra is, hogy egy Habsburg hatalomátvétel esetére megjösohassák: Magyarországon és Erdélyben a keresztények olyan sorsra jutnak, mint Spanyolországban és Itáliában. Ez az adat hozzájárul annak megértéséhez, hogy Somogyi Ambrus miért mondja, mindegy, hogy szándékosan, tájékozatlanságból vagy véletlenül, a spanyol származású szerzetest olasznak.

készült, kétféle szóbeszéd keringett: az egyik a születéséről, a másik az olaszokkal való mulatozásairól szolt, s mivel ezek a volt fejedelem alkalmatlanságának utólagos bizonyítékaiként összetartozók lehetnek a szóbeliségben, könnyen kapcsolódhattak egymáshoz írásművekben is. A harmadik elem, mely ezekkel asszociálódhatott, az volt, hogy Zsigmondot gyermekkorában választották fejedelemmé, és alkalmatlansága utólag igazolta e döntés elhamarkodottságát és megalapozatlanságát. Somogyi művében találkoztak is a születést övező híresztelések az olaszok szereplésének emlékeivel, mivel az előbbieket a fejedelem jellemének előjeleire vonatkoztak, az utóbbiak pedig e jellemnek a nevelés során való kifejlődésére, s így egyszerű, lineáris történetté rendeződtek. Szamosközy is érdeklődött mindkét téma iránt, de a születésről csak a vázlatban ejt szót, a kész műben pedig nem, tehát a vádak kétféle csoportját nem szerepelteti együtt, ami, megítélésem szerint, annak köszönhető, hogy mivel bonyolult és árnyalt jellemrajzot kívánt adni Báthory Zsigmondról, a társadalmi környezete részéről ért hatások elemzésének szentelte figyelmét, és ezt a feladatot kitűnően meg is tudta oldani, semmi szüksége nem volt arra, hogy az emberi tulajdonságokat a születéskor érvényesülő természeti erőkre vezesse vissza, és csodás előjelekkel igazolja őket.

A jezsuita Antonio Possevino, az erdélyi politikai és vallási viszonyokat elemző művében, a Transilvaniában (1584) a katolicizmus visszaállításának reménységét a Báthory családban, és különösen az ennek a célnak megfelelően nevelhető Zsigmondban látta, míg egyik legnagyobb akadályát az eretnek Giorgio Biandratában jelölte meg. Az udvari orvos, hogy a gyermek Zsigmondot megkísérthesse, ha már a katolikus vallástól eltéríteni nem tudta, anatómialecke címén egy meztelen nő képét mutogatta neki, s "az alkalmat megragadva piszkos dolgokról elmélkedett." Leleszi János, Zsigmond jezsuita nevelője a szerzetesrendet támogató Báthory István lengyel királynak jelentette Biandrata üzelmeit, aki így kénytelen volt felhagyni velük, mondja Possevino.¹⁸

Az eset számunkra azt jelzi, hogy a jezsuiták és az olaszok, mivel ez utóbbiak között sokan "eretnekek" voltak, korántsem érthettek egyet Zsigmond nevelését

18 La Transilvania di Antonio Possevino della Compagnia di Gesu. In: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Note e documenti.* Szerk.: Giacomo Bascapé. Róma, 1931. 136.o.; másik kiadásában: Antonio Possevino della Compagnia di Gesu: *Transilvania (1584).* Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1913. 146. o.; a Lengyelországban és Erdélyben élő olasz eretnekek, beleértve Biandratát és Squarcialupit, megismeréséhez alapvető Delio Cantimori: *Eretici italiani del Cinquecento.* Firenze, 1939.; Domenico Caccamo: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611).* Firenze-Chicago, 1970.; Pirmát Antal: *L'Italia e gli antitrinitari transilvani.* In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento.* Szerk.: Vittore Branca. Firenze, 1973. 429-447. o.; Biandratáról külön ld. Pirmát Antal: *Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biandrata.* In: *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento.* Szerk.: Klaniczay Tibor. Budapest, 1975. 361-371. o.; Uő: *Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Biandrata).* In: *Antitrinitarism in the second half of the 16th century.* Szerk.: Róbert Dán-Antal Pirmát. Budapest-Leiden, 1982. 157-190. o., további bibliográfia a felsorolt kötetekben. Biandrata pályája egyébként nőgyógyászati tanulmányokkal kezdődött - ebben a témában írt munkáját Bona Sforzának és Izabellának ajánlotta 1539-ben - lehetséges tehát, hogy a Possevino által felrótt nőmutogatásnak nem ürügye, hanem tényleg a célja volt az anatómiai oktatás. *Dizionario biografico degli italiani.* X. k. Roma, 1968. 257. o.

és befolyásolását illetően oly mértékben, ahogy Somogyi Ambrus utólag képzelte. Ha azonban kizárólag Possevino itt idézett és máshol tett kijelentései alapján ítélnénk meg a két csoport viszonyát, azt hihetnénk, hogy erre állandó viszály nyomta rá bélyegét, s így hamis képet kapnánk. Possevino a rend kompromisszumokra nem hajló irányzatához tartozott, túlbuzgóságának a Transilvaniában észlelt nyomai miatt Rómában el is tekintettek a mű kiadásától¹⁹; két 1593-ban megjelent könyve, az ideális keresztény fejedelem műveltségét definiáló *Bibliotheca selecta*, valamint az irodalmat és képzőművészetet megrendszabályozó *Tractatio de poesi et pictura ethnica, humana et fabulosa* jól jellemzi aspirációit, és hozzájárul a Biandratával kapcsolatos állásfoglalásának megértéséhez.²⁰

A jezsuiták, gyulafehérvári megletelepedésük után, az 1580-as évek elején megpróbálkoztak az udvarban élő olaszok rekatolizálásával. Ezzel a céllal ment Luigi Odescalchi, a Társaság olasz származású tagja, nagyobb ünnepeken a kolozsmostori rendházból a fővárosba.²¹ 1581 húsvétján az olaszok közül néhányan hajlandónak mutatkoztak arra, hogy gyónjanak neki, és a megtéréssel kapcsolatos aggodalmaikról is beszéltek. Elmondták, hogy hiába vennék fel újra a katolikus hitet, mert amennyiben szándékaik szerint hazatérnének Itáliába, ott eretnek múltjuk miatt üldöznék őket az egyház.²² Lehet, hogy ez az állítás csak kifogás volt, mellyel visszautasíthatták a jezsuiták próbálkozásait, de érzékelhető ezekben a panaszokban, hogy a vallási értelemben mindeztidáig toleráns erdélyi udvar egyszerre volt az olaszok számára menedék és csapda. Elhagyni nem veszélytelen, de ottmaradniuk sem könnyű, mert ha rekatolizálnak, kisebbségbe, jöllehet a hatalom által felkarolt kisebbségbe kerülnek abban az udvarban, ahol a többség a protestantizmus különféle változatait élte. A jezsuitáknak éppúgy megfelelt, ha az olaszok katolizálnak és Erdélyben maradnak, honfitársaik pedig követik a példájukat, mint ha távoznak onnan, s emiatt lazul fel az eretnek társaság.

Odescalchi a lengyelországi pápai nunciushoz folyamodott, hogy hártsa el azok félelmeit, "akik valóban megbánást tanúsítanak, és nem voltak ténylegesen eretnekek, csak az ezen a vidéken fennálló helyzet miatt némileg szabadon értelmezték a katolikus vallást." Egyikük, a bolognai származású Giacomo di Pianoro húsvétkor gyönt Odescalchi előtt, és arra készült, hogy hazatér Itáliába; miután kislánya meghalt, egyedül már vállalni merte a távozás kockázatát, amit a nunciustól kapott garancia valamelyest csökkentett.²³ A bresciai Francesco Tenchetta a jezsuiták lengyelországi provinciálisához fordult annak érdekében, hogy pápai engedély folytán pap maradhasson, még ha eretnekségbe keveredett is; a

19 Monumenta Antiquae Hungariae. II. k. (1580-1586) Szerk.: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1976. 953-958. o.

20 Albano Biondi: La Bibliotheca selecta di Antonio Possevino. Un progetto di egemonia culturale. In: La "Ratio studiorum". Modelli culturali e pratiche educative dei Gesuiti in Italia tra Cinque e Seicento. Szerk.: Gian Paolo Brizzi. Róma, 1981. 43-75. o.; Klaniczay Tibor: A manierizmus. Budapest, 1982. 114. o.

21 Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából (1571-1613) I. k. (1571-1583) Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1911. 88. o.

22 Uo. 111. o.

23 Uo. 105, 110 o..

kapcsolatfelvételt valószínűleg megkönnyítette, hogy ugyanebben az időben Tenchetta mint építész irányította a kolozsvári jezsuita kollégium munkálatait Báthory Kristóf megbízásából.²⁴ Egy másik olasz, akinek a nevét nem ismerjük, de tudjuk, hogy vezető szerepet játszott honfitársai között, a jezsuitáknak a Biandratával folytatott hitvitájukban felsorakoztatott érveit megfontolván katolikusként nyilvánította magát.²⁵

Possevino sok időt töltött Báthory István király mellett Lengyelországban, és Erdélyről ott több elméleti tudást szerzett, mint amennyi személyes tapasztalatot a helyszínen 1582-ben teljesített rövid küldetése során gyűjthetett. A Kolozsváron vagy Gyulafehérváron élő rendtagoknak több türelemre volt szüksége, mint amennyi Possevinónak volt. Meg kellett találniuk az eretnek erdélyi előkelőségekkel és olaszokkal való együttélés módozatait, sőt, az együttműködésre is lehetőségük nyílt olyan esetekben, amikor ezt a közérdek szükségessé tette; hogy mi tekintendő a köz érdekének, arról Báthory István utasításai nyomán mindanki meggyőződhet, és Zsigmond fejedelem nevelése is éppen ebbe a tárgykörbe tartozott.

Possevino egy vélte, hogy Erdélyt az orvosok sodorták az arianizmusba és más veszedelmes eretnekségekbe, a gyermekfejedelemre gyakorolt hatásukat csökkentendő, egy katolikus orvost juttatott az udvarba, akinek azonban a kitűzött célt nem sikerült teljesítenie.²⁶ Az Erdélyben működő egészen más benyomás érte a két eretnek orvos, Biandrata és Marcello Squarcialupi részéről. Mindketten emberségesen bántak a gyengélkedő Odescalchival, miután Kristóf fejedelem rájuk bízta a gyógyítását; Biandrata hozzájárult ahhoz, hogy falvait a fejedelem megvásárolja és a jezsuitáknak adományozza; kiderült, hogy Biandrata és Squarcialupi elismeri "tudásukat és erkölcsi tartásukat", s még a tanácsurak előtt is védelmébe veszi őket, csak éppen a katolizálásról nem akar hallani egyikük sem.²⁷ E szívéllyesség ellenére, vagy épp emiatt, volt aki gyanakodva figyelte Biandrata közeledését. Szántó István az erdélyi jezsuita misszió történetét feldolgozó, 1599-ben írt művében feltételezte, hogy három rendtársát, Odescalchit, Leleszit és Töröst Biandrata mérgezte meg, s ezt arra alapozta, hogy az orvos gyakran együtt étkezett velük a fejedelmi asztalnál, s ők egymás után ugyanabba a bénulásos betegségbe estek.²⁸

Campano, a lengyelországi rendtartomány vezetője, amikor 1584-ben Gyulafehérvárra látogatott, a Biandrata megtérítésére tett kísérletek sikertelensége miatt kénytelen volt belátni, hogy a megátalkodott aggastyán "barátságosabb a Társaságunkkal, mint Krisztussal."²⁹ Annyi eredményt mégis elkönnyvelhetett, hogy Bi-

24 Uo. 94-95. o.; Lukács i.m. II. k. 1976. 18, 34, 49. o.

25 Veress i.m. I. k. 1911. 112-113. o.

26 Uo. 285. o.; a katolikus orvos, Pietro Maria Quadrio kudarcáról Pirnát i.m. 1975. 365. o.

27 Lukács i.m. II. k. 1976. 122, 128-129, 139, 163. o.; 120, 123. o.; 236. o.

28 Hozzáteszi, hogy talán Kristóf fejedelem életét is Biandrata rövidítette meg. Monumenta Antiquae Hungariae. IV k. (1593-1600). Szerk: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1987. 533. o.

29 Lukács i.m. II. k. 1976. 644. o.

andrata a fejedelem szobájában többek füle hallatára elismerte Krisztus isteni mivoltát.³⁰ Sikerült továbbá Biandrata testén demonstrálnia a Gergely-naptár Erdélyben való elfogadtatásának helyénvalóságát: már az sem lehetett véletlen, hogy a szentháromságtagadó és a keresztelést elvető eretneknek éppen Karácsony napján újult ki minden évben a köszvénye, és Gyertyaszentelőig nyomta miatta az ágyat, de a naptárnak az udvarban történt bevezetése óta eltelt két évben is ugyanakkor érkezett a betegség. Emiatt arra hívta fel a provinciális a dolgok fölött túl könnyen napirendre tért Biandrata figyelmét, hogy az időpont változatlansága a naptár Isten általi jóváhagyását bizonyítja.³¹

Biandratáról is elterjedt az udvarban, hogy engedélyt akar kérni a pápától a Bolognába való visszatérésre, de ezt csak akkor nyerheti el, ha vállalja, hogy katolikusnak mutatkozik, vallási nézeteit nem hangoztatja, és hogy szoros háziórizetben tartják halála napjáig. Valójában arra készült, hogy Gyulafehérváron töltsé életének hátralévő idejét s hogy legyen, aki öregségében gondoskodik róla, egy jókora összeg ellenében maga mellé akarta venni a jezsuita Massimo Milanest, a gyulafehérvári kollégium tervezőjét. Közölte ezt az elképzelését a provinciálissal, akinek megrökönyödése és szánakozása összemérhető volt óvatosságával, mert kérdőre vonta, nem fogja-e Milanest vallási fertőbe rántani magával; mire Biandrata megígérte, hogy a vallásról egy szót sem fog ejteni, s ha kell, napjában tízszer is együtt imádkozik a jezsuitával.³²

Squarcialupit a provinciális írásban és a fejedelem jelenlétében élőszóban is győzködté. Ő, aki ekkor kálvinistának mondta magát, hajlékonyabbnak mutatkozott, mint az antitrinitárius Biandrata. Kétszer, ha nem is "sacramentaliter", de meggyőnt, kifejezte a jezsuiták iránti rokonszenvét, s azt állította, hogy amennyiben sikerül kibékülnie ellenfelével - a lengyel udvarban élő orvossal, Simone Simonival - haladéktalanul jó útra tér. Oly ügyesen kerülté vallási hovatartozásának nyilvánosságra hozatalát - a jezsuitákkal fenntartott kapcsolatai mellett eretnek összeköttetéseit sem számolta fel -, hogy még a mai szakirodalomban sem találunk egységes álláspontot vallási nézeteit illetően.³³

A lengyel nuncius a lengyel udvar eretnek olaszait is inkább visszaédesgetni, mint végképp elijeszteni akarta, ugyanakkor az erdélyi és lengyelországi eretnek

30 Uo. 667. o.

31 Uo. 636, 641. o. Ez Possevinóban is különös örömet ébresztett: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei Si Tarii-Românești. II. k. (1585-1592) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1930. 298-299. o.

32 Lukács i.m. II.k. 1976. 632, 644, 667. o.

33 Uo. 632, 644, 661, 667. o. Simonit 1582-ben fogadta fel Báthory István, és ő csakhamar szakmai rivalizálásba kezdett Buccellával, a király régebbi orvosával, és Squarcialupival, akinek tudományos nézeteit két művében kritizálta. (Orvosok esetében ez fizikai és vallásbölcseleti vitát is jelentett.) Buccella és Simoni ellentéte Báthory halálakor tetőzött, mert valamelyiküknek vállalnia kellett volna érte a felelősséget. Squarcialupi, Buccella biztatására, azzal fizetett Simoninak, hogy ateista materializmussal vádolta meg. Caccamo i.m. 56-57. o.; Simoni készségesen beismerte a két jezsuita, Leleszi és Szántó előtt Bécsben, hogy ellenfele közreműködésével megmérgezték. Lukács i.m. IV. k. 1987. 547. o.; A Squarcialupi vallásáról szóló tudományos vélemények összefoglalása Caccamo i.m. 128-129. o.

egyaránt a kivárás stratégiáját választották, kompromisszumkészséget tanúsítottak vagy színlelték azt. Giovanni Michele Bruto, Báthory István történétírója 1581-ben megígérte a nunciusnak, hogy katolikusnak nyilvánítja magát öelötte, ha a pápa felmenti ifjúkorában tett szerzetesi fogadalma alól, és világi papként a lengyel udvarban maradhat; felajánlotta, hogy segít a nyugodt velencei öregkor után áhítózó gazdag eretnek, Prospero Provana megtérítésében. Bruto le is tette a hitvallást, de az ünnepélyes megtérést a pápai engedély elnyeréséhez kötötte, miután pedig ez megérkezett, két éven át hitegetett és halogatott, majd mindenki számára érthetővé tette, hogy az eretnekek táborában marad.³⁴ 1584-ben Possevino azzal válaszolt, hogy a Vatikánra nézve sértőnek és elfogadhatatlannak minősítette Bruto történeti művének egyes részeit, melyet Báthory István megbízásából évek óta írt és már éppen előkészített a nyomtatásra; a király elfogadta a bírálatot, a szerzőt munkára fogta, a kiadás leállt.³⁵

A jezsuiták leveleiben nincs értelme a magyar történétíróknál megfigyelhető olaszellenességet kutatni - Odescalchi vagy Milanese kifejezetten jó viszonyra törekedett honfitársaival, és Campano is közel állt ehhez -, de a színlelés taktikájával ők is találkoztak, akárcsak Szamosközy. Több nyoma van az udvart magát illető kritikájuknak. A kolozsvári kollégium megnyitó ünnepségén színre vitt dialógusban egy udvaronc és egy diák vitatkozott a tanulás hasznáról.³⁶ Zsigmond nevelője, Leleszi János az udvar rendetlensége és az őt ért megaláztatások miatt panaszkodott, Szántó István pedig úgy vélte, hogy az udvarban való térítés másodlagos fontosságú az "egyszerű nép" lelki gondozásához és felügyeletéhez képest, mert Isten ígéje nem találja helyét és nyugalomát az udvaroncok szívében.³⁷

1588-ban meghalt Biandrata, de nem egyedül ő távozott a Zsigmond körüli befolyásos társaságból, mert ugyanakkor lett nyilvánvaló, hogy Leleszi János egyre súlyosabb betegsége miatt nem képes többé ellátni a teendőit.³⁸ A jezsuiták ekkor még elég erősek voltak ahhoz, hogy rávegyék Zsigmondot, utasítsa vissza az udvarmester, a kancellár és a kormányzó törekvését, hogy Leleszi helyére Giovanni Michele Brutót hívják meg. (Bruto pozíciója Báthory István 1586-ban bekövet-

34 Fraknói Vilmos: Brutus János Mihály, Báthory István udvari történétírója. In: Századok, 1887. 793-797. o. A vallási színlelésről Carlo Ginzburg: Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del '500. Torino, 1970

35 Brutus János Mihály magyar királyi történétíró magyar históriája 1490-1552. I-II. k. Szerk.: Toldy Ferenc. Pest, 1863- 1867; III. k. Szerk.: Nagy Iván. Pest, 1876.; Lukács i.m. II. k. 1976. 464-465. o.; Andrea Veress: Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria. Estratto dall'Archivio Veneto. Velence, 1929.; Papp Márta: Brutus J. Mihály és Báthory István magyar humanistái. Budapest, 1940. 27-29. o.

36 Veress i.m. I. k. 1911. 138. o.

37 Leleszi sérelmei: uo. 147. o.; Szántó véleménye: uo. 175. o.; Leleszi megpróbáltatásairól és sikereiről Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 148-154. o.

38 Biandrata halála: Monumenta Antiquae Hungariae III. k. (1587- 1592) Szerk: Ladislaus Lukács S.I. Róma, 1981. 140. o.; Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból. II. kötet. Szerk: Szilágyi Sándor. Budapest, 1894. 16. o.; Leleszi kényszerű visszavonulásáról Bartók i.m. 148-154. o.

kezett halála után megingott a lengyel udvarban, távozott onnan, s ekkor már II. Rudolf szolgálatában állt.) A három méltóságviselő most azzal érvelt a fejedelem előtt, hogy Bruto mintegy forrása lesz a régiek cselekedetei megismerésének, mire Zsigmond a jezsuiták pártját fogva úgy válaszolt, hogy sohasem volt és nem is lesz híján olyan forrásoknak, melyekből tudást meríthet. Mindazonáltal a Zsigmond nevében ugyanekkor Lengyelországba küldött követek egyik megbízatása az volt, hogy szerezzék meg Brutónak a király hagyatékában lévő történeti munkáját.³⁹

Nem zárható ki, hogy a jezsuitákat egykor védelmébe vevő Biandrata halála hozzájárult az udvari erőviszonyoknak ahhoz az átrendeződéséhez, mely először csak az eretnek nevelő behozatalának tervét hívta elő, de az év végén a Jézus Társaság Erdélyből való kiutasítását eredményezte. Nem tudjuk pontosan, milyen sorsra jutott az olasz kolónia, miután a legkiemelkedőbb egyéniség, Biandrata meghalt. A jezsuitáknak az 1580-as évek második felében írt leveleiből eltűnt az olaszok megtérítésének témája - bizonyára nem amiatt, hogy valóra váltak az ezzel kapcsolatos elképzeléseik. Akiket az évtized elejéről származó forrásokban megismertünk, többé nem követhetjük nyomon, de a kilencvenes évtized elejétől találunk helyettük másokat, s róluk már nem vallásfelekezeti konfliktusok jutnak eszünkbe. Nem találjuk közöttük a politikában jártas eretnek tudós figuráját, amilyen Biandrata volt - Squarcialupi is meghalt 1592-ben⁴⁰ -, mert ők már egy olyan udvar diplomatái, művészei és mesteremberei, amely lehetőségeihez mérten arra törekszik, hogy önreprezentációja által kedvező benyomást keltsen rangos nyugat-európai udvarokban. Báthory Zsigmondot 1588-ban absolutus princepsé tették és a házasságkötésre alkalmas életkort is elérte, menyasszonyt pedig nagynevű katolikus uralkodócsaládoknál (a toszkán nagyfejedelemnél, a bajor választófejedelemnél, a Habsburg császárnál) kerestek neki.

A Zsigmond személye körüli nemzetközi propagandáról 1588-ig a jezsuiták gondoskodtak. A katolicizmus jövődöbéli pártfogójának kiáltották ki, dicsérték gyermeki korát meghazudtoló érettségét, - a "puer senex" ideálját oltották a keresztény moralitás szerint vett uralkodóideálba -, de az értékeknek ez a kombinációja 1588 után nemcsak terjeszthető nem volt a jezsuiták kitiltása és a Zsigmondot sújtó pápai átok miatt, de tarthatatlanná is vált, mert a fejedelem egyszerűen kinőtte ezt a régi ruhát, és egy másikat kellett az alakjára szabni. A vallásosság a katolicizmus melletti kitartás erénye megőrizte vezető helyét, de a gyermeki tulajdonságokat felváltották a kincsekben bővelkedő országban korlátlan hatalommal bíró, alattvalóinak szeretetét élvező, jó megjelenésű, nagy testi erőt, másrészt szellemi kifinomultságot igénylő szórakozásokban örömet lelő

³⁹ Lukács i.m. III. k. 1981. 115, 161, 169, 174, 293. o.; Fabritius Károly: Brutus János Mihály életéhez. In: Történelmi Tár, 1879. 341. o.; Balázs Mihály-Monok István: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában (Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről). In: R. Várkonyi i.m. 250-251. o.

⁴⁰ Carrillo Alfonz jezsuita-anya levelezése és iratai (1591- 1618). II. k. Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1943. 73. o.

fejedelem udvari, lovagi attribútumai. A megváltozott motivációjú propaganda működtetésében, illetve az emögött lévő udvari kultúra kialakításában jutottak most főszerephez az Erdélyben élő olasz udvari emberek. Az erdélyiek között is voltak, akik alkalmazkodtak az újfajta igényekhez: 1591-ben írja a Padovában tanuló Kornis György, saját itáliai tartózkodásának jelentőségét fejtegetve, s ezért talán némileg túlozva is, hogy az olasz nyelv használata annyira általános lett az udvarban, hogy aki beszél, elnyerheti a fejedelem dicséretét és kegyét. Zsigmond "otthon, vidéken, a városban, a palotában, az asztalnál csak olaszul beszél azokkal, akik tudnak ezen a nyelven."⁴¹ Gálffy János, az udvarmester is Padovában taníttatta a fiát, pedig őt még másképp nevelték: "nem tanultam idegen országban, hanem azzel, amely haza szült engemet, ugyanaz tanulásban is annak jóvát vettem; nem laktam sem oloszak között, sem egyéb idegen nemzetségek között." Az udvarmester szavait nem italo-fóbia vagy merő patriotizmus diktálta, inkább a műveltség megszerzésének kétféle lehetőségére világítanak rá.⁴²

Szükségtelen a Szamosközy-féle nézeteket szembeesíteni az olaszok jelenlétének ma már belátható jelentőségével; a két dolog nem hasonlítható össze, mivel az egyik kortársi vélemény, a másik pedig az eltelt idő perspektívájából való értékelés eredménye. Amikor tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy az olaszok jelenléte milyen haszonnal járt Báthory Zsigmond számára, nem kell és nincs is értelme az olaszellenes vádak elhárító vagy mérséklő kései védőügyvéd szerepét eljátszanunk. Nem tudjuk, milyen szinten gyakorolták a mesterségüket ezek az emberek: ismerjük a foglalkozásukat, de hiányoznak az alkotásaik, ami nemcsak a gyulafehérvári udvari kultúra pusztulásának következménye, hanem annak is, hogy sok produktum nyilván eleve a pillanatnak, s nem az öröklétnek készült, hogy csak a konyhaművészetre utaljak például; igaz, legalább leírások maradhattak volna róluk. Kivétel az építészet: bár a fejedelmi palota építkezéseiből csak töredékek vannak meg, az arisztokraták vidéki várkastélyain megjelenő reneszánsz stílusjegyek az udvar építészetének hatását mutatják. Kivétel a zene is, mert fennmaradtak Giovan Battista Mosto Gyulafehérváron írt madrigáljai.⁴³ Nem tudjuk, hogy a gyulafehérvári olaszok - a festő, a két kertész, a szakács, a két vívómester, a lovas, a labdajátékok szakértője, a "lapta csináló varga", a táncos vagy az udvari bolond, akiket név szerint felsorol Szamosközy 1607-ben készített listájában - ismerték-e azokat a traktátusokat, melyek egy-egy udvari mesterség, művészet technikai fogásait mutatták be, és fontoskodó méltóságtudattal minél rangosabb helyet igyekeztek kijelölni ismerőiknek az ideális fejedelem környezetében.⁴⁴ Ha az erdélyi olaszoknak a művészetre és az irodalomra gyakorolt hatását nehéz is ma már felmérni, a diplomácia szervezésében és szimbolikus kifejezési formáinak bevezetésében játszott szerepük annál világosabb.

41 A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264-1864). Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1915. 98. o.

42 Kocsárdi Gálffy János: Rabságában készített önéletrata. In: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. Szerk: Veress Dániel. Kolozsvár, 1983. 101. o.; Veress i.m. 1915. 85, 89, 215-216. o.

43 Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Budapest, 1985.; Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 350-355. o.

44 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76-77. o.

A jezsuiták közül néhányan a tilalmas években is Erdélyben maradtak, 1595-ben pedig nyilvános működésüket is felújíthatták. Nem vettek részt a fejedelemhez kötődő világias értékeknek a propagálásában, de nem is bírálták a frivol udvari kultúrát, mely ugyanolyan hasznos volt a diplomáciában, mint az ő tevékenységük: Alfonso Carrillo, Zsigmond gyóntatója, szerzetes létére is a pápai diplomácia szálait szötte Erdélyben, és képviselte őt a német-római birodalomban, Itáliában és Spanyolországban. A jezsuiták egy dologban megegyeztek Zsigmond világi propagandistáival, mégpedig hatalmának magasztalásában. Ennek a hatalomnak köszönhették a visszatérést, s ha korábban a katolikus gyermekfejedelmet vélték az eretnekek fenyegetésétől megóvni, most a vallásuk újjáélesztésére minden erejét latba vető hatalmasságot üdvözölték. Túlságosan függtek tőle ahhoz, hogy komoly kritikát mondhassanak uralkodásáról, Carrillo is legfeljebb pártfogója és védelem szeszélyes természetéről tett néha egy-egy megjegyzést. Ünnepségeik bizonyítják, hogy a látszatteremtés eszközeivel éppoly ügyesen bántak, mint a világi szertartások szervezői, s ha kritizálták volna az udvari mulatságokat, nehezen győzhettek volna meg bárkit véleményük hitelességéről.⁴⁵ Az udvari társadalmat, s benne az olaszokat már a felekezeti felől sem lehetett támadni, miután egy katolikus kör szerzett hatalmi pozíciókat. A világi és az egyházi propaganda Erdélynek a tizenöt éves háborúba való belépésekor egyazon irányba terelődött, mindkettő a kereszténység hősét fedezte fel Báthory Zsigmondban. Ekkor, az 1590-es években jöhetett létre az itáliai udvari emberek és a jezsuiták között az az érdekazonosság, melyet Somogyi Ambrus, mint láttuk, az előző évtizedre fog visszavetíteni.

1589-ben V. Sixtus pápa visszavonta a jezsuiták kitiltása után elrendelt excommunicatiót, mire 1590 májusában Zsigmond Rómába küldte kamarását, Bodoni Istvánt, s őhöz csatlakozott hazafelé vezető útjának bécsi állomásán Carrillo 1591 elején.⁴⁶ 1591 végén indult Jósika István, Bodoni társa a kamarási tisztségben, Zsigmond házassági ajánlatával Firenzébe, és Rómába, ahol a jezsuiták visszahívásáról kellett tárgyalnia. (Jósika Báthory András mellett Rómában tanult 1586-ban, Carrillo pedig most kitűnő ajánlóleveket adott neki a jezsuita rendfőnökhöz - a fejedelem egyik legkedvesebb embere, szinte második fejedelemnek látszik, és az előző országgyűlésen kiállt a katolikus vallás érdekében -, amire egyébként nagy szüksége is volt, mert a jezsuiták kiűzése után elterjedt róla, hogy többek közt ő kezdeményezte, és ingatlanjaik az ő tulajdonába mentek át.)⁴⁷

45 Az erdélyi udvarban használt olasz diplomáciai etikettéről és a jezsuiták ünnepeiről korábbi tanulmányomban próbáltam képet adni, Erdősi Péter: Báthory Zsigmond ünnepi arcmása. A fejedelem és a ceremóniák. In: Aetas, 1995. 1-2. sz. 24-67. o.

46 Lukács i.m. III. k. 1981. 485-488, 536-537. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 5. o.

47 Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel királylevelezése. II. k. (1576-1586). Szerk.: Veress Endre. Kolozsvár, 1944. 342. o., Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek magyar- és erdélyországi adalékai. Szerk.: Veress Endre. Budapest, 1918. 228. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 9, 51. o.; Lukács i.m. III. k. 1981. 354, 411-412. o.v

A kiszemelt feleség Eleonóra hercegnő volt, Medici Ferdinánd, a toszkán nagyfejedelem rokona. Ferdinánd a kardinálisok testületének tagja volt 1587-ig, de azután is megőrizte befolyását a bíborosok között, hogy a világi hatalomért lemondott egyházi rangjáról. A Mediciekkel kötött házasság terve a pápai diplomácia vonatkozásában is erősíthette Báthory Zsigmond pozícióit, még akkor is, ha Jósika utazásával egyidőben meghalt a Ferdinánd által favorizált IX. Ince pápa, és VIII. Kelemen néven a Medici-ellenes Aldobrandini család tagja lépett a helyére.⁴⁸ A firenzei kancellária több forrásból gyűjtött információt Báthory Zsigmondról, melyek között az urbinói eredetű Genga család Zsigmond udvarában tartózkodó valamelyik tagjának a jelentése is szerepelt. (A Gengák firenzei kapcsolataira később térek ki.) Ezt a szöveget nem ismerjük, csak annak a személynek az utalásaiból tudunk meg róla valamit, akinek a véleményét kérték róla, aki elolvasta és alapvetően egyet is értett a benne foglaltakkal.⁴⁹ A harmadik informátor Lenzoni prágai toszkán követ volt, őt név szerint megnevezi az az irat, melyet a kancellária ezeknek a jelentéseknek az alapján szerkesztett és terjesztett Medici Ferdinánd elé.⁵⁰ Az anoním jelentés elismerte, hogy igaz, amit Genga Báthory Zsigmondról mondott: "jóság, emberiség, vallásosság, egészség, bátorság, gazdagság" jellemzi. Zsigmond személyes vagyona a méltó hozomány garanciája. Országá gazdag, természeti adottságainál és erődítményeinél fogva jól védhető. Vinta államtitkár kifejezett kérdésére válaszolva a szerző előadja, hogy az uralkodócsalád hatalmának örökösödése problémamentes, hiszen a fejedelmválasztás és a választási eskü csak az alattvalók iránti megbecsülést kifejező formáság. Ilyen körülmények között még a legrangosabb itáliai hercegnő is boldogan élhet Erdélyben, egyedül az eretnekség és a török szomszédság jelent veszélyt. Ha a fejedelemisszony meg is őrizné hitét az eretnekek között, utódai már nehezen lesznek katolikusok, a török pedig, amint befejezi a perzsa háborút, azonnal bekebelezi Erdélyt.

A kancelláriai irat szerint Zsigmond az egyik legnemesebb magyar családból származik, "egészséges, hatalmas a termete, emberséges, szokásai igen civilizáltak. Jóságos, művelt, de egyben bátor és merész is, talpraesett minden harci gyakorlatban, és ezekben nagy örömmel képezi magát, amiben olasz tanárai és mesterei segítik őt, és nagyon szereti az olasz nemzetet", jól beszél olaszul és latinul, "szép és nemes vadászatokat rendez", magyarosan öltözködik, "de ha magára marad, olasz ruhákat vesz fel." Személyes vagyona nem túl nagy, de alattvalói az országgyűlésen minden anyagi természetű kérését teljesítik az iránta érzett szeretettől

48 Furio Diaz: *Il Granducato di Toscana. I Medici*. Torino, 1987. 287. o.; John R. Hale: *Florence and the Medici. The Pattern of Control*. London, 1983. 151-152. o.

49 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei și Tării-Românești*. III. k. (1585-1592) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1931. 271-273. o.

50 A kancelláriai irat: uo. 268-271. o.; az anoním jelentés: uo. 271-273. o.; Francesco Lenzoni, mint ambasciatore, a diplomáciai hierarchia legmagasabb fokán állt, és természetesen a toszkán hírszerzés bonyolításával is foglalkozott: Marcello del Piazzo: *Carteggio della Legazione Toscana presso l'Impero (1587-1737)*. In: *Festschrift zur Feier des Zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof-, und Staatsarchivs*. Szerk.: Leo Santifaller. I. k. Wien, 1949. 668-669., 688. o.

vezetve. A trónutódlás módja a fejedelemválasztás, de ezt csak a látszat kedvéért tartják meg”, építi be jelentésébe az informátor véleményét a kancellária. Zsigmond nagy népszerűségnek örvend a királyi Magyarországon is, azonban a császárra való tekintettel elzárkózik az ott élők “kegyei” elől. Viszonya a Habsburgokkal feszült, mert erdélyi csapatok megakadályozták, hogy Miksa főherceg foglalja el a lengyel trónt. Megfontolásra méltó, hogy érdemes-e a hercegnőt a messi és a töröktől veszélyeztetett országba küldeni.

Ezek a kedvező információk összhangban voltak az erdélyi követség nyújtotta látvánnyal és az ajándékba hozott tárgyakkal. Velence toszkán ágense olasz ruhába öltöztetett szolgálókról, nagy kíséretéről tudósított. (Carrillo még a küldöttség indulása előtt írta, hogy negyven-ötven nemesember alkotja azt.)⁵¹ Jósika már a Firenze felé vezető úton is művelt társaság rangos előjárójaként akart megjelenni. Kornis György, a padovai egyetem diákja írja apjának, hogy Jósika elvárta volna tőle és a társaitól, “hogy véle elmennénk, és az uton az inasok tisztit subeálnók, mindenütt Illustrissimus dominusnak híruk, ugy megtsisztölnük [...] mint szolgálka kegyelmes urát szokta.” Ők azonban nem teljesítették a kívánságát: “sem az szolgálatot fel nem vevők, sem pedig fejedelmünk titulusát neki nem adók”, “deákul is nem szólottunk véle.”⁵² Hiába képviselte Jósika az erdélyi fejedelmet, a fiatal Kornist megbotránkoztatta, hogy ez a Zsigmond kegyét élvező homo novus a kettejük társadalmi pozíciója közti különbségről megfélemedkezve szolgálatra akarja fogni őt.⁵³ Képzelnék el, miféle érzelmek feszültek a Jósikával jövő “negyven-ötven nemesemberben”, akiknek túrniük kellett, amit Kornis, az egyetemi tanulmányok adta szabadságának tudatában és apja tekintélyével a háta mögött játszva elutasított.

A firenzei udvarmester a város kapuján kívül fogadta Jósikát három kocsival, elszállásolta a Pitti palotában, ahonnan Pisába kellett utaznia, hogy találkozzék a nagyfejedelemmel.⁵⁴ Báthory a Medici Ferdinándhoz írt levelében csak röviden említette az ajándékokat: a követ “át fog adni Önnek néhány lovat, és némi ízelítőt abból, ami a hegyeink mélyén terem.”⁵⁵ A toszkán udvarnak az ajándékokról készített listája megőrizte azokat a kommentárokat, amelyek a követfogadás alkalmával hangozhattak el. A karkötőt “a föld alatt találták”, a félig arany, félig kő csészek “az erdélyi folyókban találhatók”, “és a fejedelem úrnak számtalan van belőlük”, az aranykövületben “búzakalászkok születtek, és a természet arannyá változtatta őket”, a kisebbfajta zsákot megtöltő aranypor láttán pedig “meg lehet

51 Veress i.m. III.k. 1931. 263. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 42. o.

52 Veress i.m. 1915. 243. o.

53 Kornis a kegyencek felemelkedéséről és bukásáról szóló sommás megjegyzéssel zárja a történetet: “tolluntur in altum, ut casu graviore ruant”. Hogy Jósika arcátlanságának mértékét jobban hangsúlyozza, felidézi a Kovacsóczy kancellár küldöttségének érkezéskor kapott megtiszteltetését: “Cancellarius uramnak nagy legatioja vala, tisztí nagy volt, virtus is mind deákság több vagyon nálla, hogy sem mint Jósika uramnál, de mégis különbben viselte magát hozzánk.” uo. 244. o.

54 Veress i.m. III. k. 1931. 263. o.

55 Uo. 252. o.

ítélni, milyen sok bányája van az erdélyi fejedelemsnek”. Szamosközy szerint Jósika vitt: “mint egy sisak oly nagy földben talált antiquitást, merő aranyat, ki belől concavum volt; talám mind nyolcszáz aranyat nyomott volna, kit goldstánnal töltött meg Zsigmond fejedelem,” amely a firenzei feljegyzésben is szerepel.⁵⁶

Időközben súlyos problémák jelentkeztek Erdélyben. 1592 decemberében a pápa lengyelországi követe nyugtalanító híreket közölt a Vatikán bíboros titkárával Zsigmond és alattvalói viszonyának kiéleződéséről. Tudomásom szerint első ízben ekkor hangzik el az a később váltig ismételt vád, hogy a fejedelem “átadta magát az élvezeteknek, semmivel nem törődik a zenén és a táncon kívül”, amit a nuncius szerint ürügyként használtak azok, akik nemrégiben felkelést szítottak ellene. “Rákényszerítették, hogy küldje el az összes olasz muzsikust, és félő volt, hogy azzal a néhány jezsuita atyával, akik mellette vannak, ugyanezt akarják csinálni”; rebesgetik, hogy Báthory Boldizsár, Zsigmond unokafivére magához akarja ragadni a hatalmat.⁵⁷ A két Báthory közt még júliusban kiobbant viszályról az eseményeket a lengyel nunciusnál közelebbről figyelő Carrillótól is értesültek Rómában, és decemberben már azt is tudták, hogy ők ketten kibékültek, de Gyulai Pál tanácsurat és Gálffy János udvarmestert bűnbaknak tették meg.⁵⁸ Annak, hogy az olasz zenészeket, akiket valamikor 1589 és 1592 között toborzott, szélnek eresztette Zsigmond, ellentmond, hogy később is Gyulafehérváron találjuk őket. Valószínűleg a Zsigmondnál idősebb és tapasztaltabb Boldizsár hívei vették észre először a lehetőséget, mely az újfajta udvari szokások kárhoztatásában rejlett: a fejedelem támadható miattuk, és az uralkodásra való alkalmatlansága bizonyítható általuk. Lehetséges-e, hogy a politikai felelősség hiánya mellett a túlzott költségek miatt is vádolták Zsigmondot, mondhatták-e, hogy az olasz zenekar fenntartásával felesleges kiadásokba veri magát? Emlékezzünk arra, hogy Szamosközy mesterségeik hiábavalósága miatt is támadta az olaszokat. De tőle tudjuk azt is, hogy Boldizsárnak évi négyezer forint járt Zsigmondtól, “rettenetes sokat költött, szinte fejedelmi módra, miérthogy tékozló is volt”, s így talán nem ő volt a megfelelő ember, aki takarékosagra bírhatta volna rokonát. A magas fizetéssel Zsigmond ügyesen elejét vette annak, hogy Boldizsár részéről pénzügyi jellegű vádak érjék, sőt, felajánlotta, hogy az összeget másfélszeresére növeli, amit viszont Boldizsár hártott el körültekintő módon.⁵⁹

Az olasz zenekar valójában egy diplomáciai bonyodalom kellős közepén találta magát. A szultán ellenezte, hogy Zsigmond Itáliában keressen feleséget, és Jósika

56 A tárgyról készült egy rövidebb lista is a “Diari D’Etichetta” számára, ezt idézi a toszkán udvar ajándékozási gyakorlatáról írt tanulmányában Marcello Fantoni: *Feticci di prestigio: il dono alla corte medicea*. in: *Rituale, cerimoniale, etichetta*. Szerk.: Sergio Bertelli, Giuliano Crifó. Milánó, 1985. 150. o.; Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 66. o.

57 Veress i.m. III. k. 1931. 323. o.

58 Carrillo Alfonz jezsuita-atyá levelezése és iratai (1591-1618). Szerk: Veress Endre. I. k. Budapest, 1906. 33, 36, 38-39, 42. o.; Veress i.m. II. k. 1943. 73, 75, 79. o.

59 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 24. o.

még vissza se tért Rómából, amikor áprilisban Gyulafehérváron már felolvasták a török tiltakozó levelét: "az kik az én hitemnek ellenségei, úgy mint bécsiek, velencések, hispanusok, flanderek, florenciaiak, azokból ne házasodjál, mert soha nem engedem."⁶⁰ Szamosközy elmondása szerint Báthoryt bevádolták a Portán, hogy "az nímethez pártolkodnék", s mivel a hűségébe vetett bizalom eleve megrendült amiatt, hogy "ez idő tájban küldöz vala Zsigmond Oloszországban mátkájáért", "és az oroszokat hivatta Oloszországból, musikásokat", a szultán hitelt adott a híreszteléseknek, és hadsereget készült indítani Erdély ellen.⁶¹ Május elején Jósika megérkezett az itáliai útról, egy másik követ pedig indult Isztambul felé, azzal a megbízatással, hogy cáfolja a Mediciekkel való házasságkötés tervéről szóló híreket.⁶² Zsigmondnak engednie kellett, mert ugyanebben az időben a lengyel trón megszerzésére törekedett, ami a Porta helyeslése nélkül képtelenség lett volna.⁶³ Az olasz zenészek játékát sosem fogadta volna kevesebb leíkésedés, mint 1592 tavaszán, s a külpolitikai helyzet feszültsége, valamint a Báthoryaknak a nyár folyamán kielezödő és csak ősszel enyhülő ellentéte válthatta ki azokat az olasz- és jezsuitaellenes megnyilatkozásokat, melyekről a lengyelországi nuncius decemberben tudomást szerzett.

1592 tavasza Bruto halála miatt is nevezetes. Az elmúlt télen jött Erdélybe, az út nehézségeit amiatt vállalván, hogy műve kinyomtatásáról lebeszélje Báthory Zsigmondot. A fejedelem 1590-ben végre hozzájutott a kézirathoz. Úgy gondolom, kapóra jött volna neki a diplomáciai erőfeszítések idején, ha növelheti családjá presztízst egy olyan történelmi mű megjelentetésével, melyet Báthory István a maga és a jezsuiták tetszése szerint oly sokáig javítgatott. Bruto, aki ekkor már II. Rudolf szolgálatában állt, elhitette Zsigmonddal, hogy pillanatnyilag egyiküknek sem kedvezne az egykor Habsburg-ellenes szempontból megírt munka kiadása.⁶⁴

A reprezentáció fokozásnak igyekezete ebben az évben tehát kétszer is beleütközött a nagyhatalmi politika akadályaiiba, de nem volt hiábavaló. Jósika felkérésére Báthory Zsigmondnak ajánlotta 1593-ban Velencében megjelenő orgonatan-könyvét Girolamo Diruta, zeneelméleti író, aki feltehetőleg ismerte a gyulafehér-

60 Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk.: Szilágyi Sándor. III. k. Budapest, 1877. 399. o. Zsigmond osztrák házasságról is gondolkodott már ekkor, ezért a császár Rudolf alattvalóinak az udvarból való eltávolítását is követelte. Annál érdekesebb, hogy Isztambulba érve a császár Báthory Zsigmond mellett szólt, a pozitív propaganda szólamait átvéve, a velencei követ előtt. Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. k. Budapest, 1894. 219-220. o.

61 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 25. o.

62 Az erdélyi követ Sennyci Pongrác volt, udvarmester Gálffy János kivégzése után, Szilágyi i.m. III. k. 1877. 285. o.; a helyzet képlékenysége utal, hogy október végén újra felvetette a toszkán házasság gondolatát a Portán, de két héttel később már azzal a módosítással adta elő a velencei követnek a Zsigmondról szóló sztereotíp szöveget - fiatal, eszes, nyájas és jó keresztény -, hogy a toszkán házasságból semmi sem lesz. Óváry i.m. 220. o.

63 Óváry i.m. 219-220. o.

64 Brutus i.m. I. k. 1863. LXIII. o.

vári zenekar vezetőjét, Giovan Battista Mostót is.⁶⁵ 1592 júniusában a pápától jött követ Gyulafehérvárra, akit majdhogynem kínosan érintett a Zsigmond által tiszteletére rendelt fogadás ünnepélyessége⁶⁶, 1593 áprilisában pedig Medici Ferdinánd embere, Matteo Botti lovag érkezett meg. Önmagában véve is jelentős gesztus lehetett a firenzei fejedelem részéről, hogy a házassági tervek megghiúsulása ellenére is követet küldött - "rengeteg szép és új kelmeféleséget hozott nekem, amelyeknek úgy a változatosságuk, minőségük és szépségük, mint amiatt, hogy Felsőged küldte őket, módfelett örvendtem", írta Zsigmond köszönőlevelében -, de a tárgyalásokra vonatkozó közvetlen adatokat nem találtam, abban az anoním jelentésben sem, mely ekkoriban készülhetett a firenzei államtitkár számára.⁶⁷

Szerzőjéről csak annyit tudunk meg, hogy Báthory szolgálatában áll - nemrég megbízást is kapott tőle egy vívómester Erdélybe hozatalára - de urának nevezi a toszkán nagyfejedelmet is. Alázatos hangon sajnálkozik, amiért "a tárgyalt ügyről" nem lévén tudomása, nem adhat elegendő információt. Három aspektusból mutatja be Zsigmondot, országának földrajzi adottságai és gazdagsága, hatalmának szilárdsága, végül a személyes tulajdonságok felől. A húszéves fejedelmet a jezsuiták nevelték, katolikus, életvidám, erős, természetének arányai helyesek. Mindent azonnal megtanul, mértéktartóan vesz részt szórakozásokban. "Rendszeresen gyakorolja magát nemes tevékenységekben, mint a fegyverforgatás", sokszor felkeresi a fegyvertárat, ahol szép páncélzatát tartja, "nagyon szereti a lovaglást és a helyi szokások szerinti bajvívást", vadászni jár és jeleskedik a labdajátékokban.⁶⁸ "Erdélyben annyi gyönyörű antikvitás található, hogy első látásra úgy tűnik, mintha Róma környékén járnánk," mondja a jelentés szerzője, és elég a Firenzében ajándékozott régiségekre, valamint arra gondolnunk, hogy 1593-ban jelenik meg Padovában Kovacsóczy Farkas kancellárnak ajánlva Szamosközy Analecta lapidum című munkája, hogy belássuk, az erdélyi udvar az ókori kultúra felidézésében és ápolásában is hasonlítani kívánt az itáliaiakhoz.⁶⁹

65 Barlay i.m. 1986. 333-354. o.

66 Erdősi i.m. 35-41. o.

67 A MTA Könyvtárának Kézirattára, Veress Endre hagyatéka, Báthory Zsigmond levelezése, Ms 423. 72, 76. o.; Zsigmond köszönőlevele: uo. 74-75. o.; az ajándékkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Firenzében Jósika is aranyszálból szőtt kelméket és selyemszöveteket kapott Ferdinándtól, Veress i.m. III. k. 1931. 274. o. Matteo Botti (1570-1621) gazdag firenzei családban született, irodalmi tanulmányok után, 1587-től diplomataként állt Medici Ferdinánd szolgálatában. 1591-től a Szent István lovagrend tagja. 1592-ben a török háborúba küldendő katonai kontingensről tárgyal Bécsben, innen megy Erdélybe, majd Krakkóba. (Ebből az adatból arra következtettek, hogy erdélyi útja során is katonai kérdésekről beszélhetett a fejedelemmel.) Dizionario biografico degli italiani. XIII. k. Róma, 1971. 447-450. o.

68 A firenzei levéltárban található dátum nélküli csonka példányról készített másolat: MTA Könyvtár Kézirattára, Veress Endre hagyatéka, Régi olasz útleírások Magyar- és Erdélyországról, Ms 475.10. 207-210. o. A levelet, utólagos címzése szerint 1593-ban küldték Medici Ferdinándnak.

69 Szamosközy István: Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum (1593); Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum (1598). Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Monok István, bevezette Mihai Bărbulescu, Kovács András. Szeged, 1992.

A firenzei kancellárián összegyűjtött anyagokhoz hasonló jelentést írt a magát Zsigmond kamarásának mondó senigalliai Francesco Baviera egy Erdélybe érkező meg nem nevezett pápai diplomata számára.⁷⁰ Az ország adottságain és lakosságán kívül beszélt Zsigmond jövedelmeiről, a saját birtokában lévő erdőkről, ahova vadászni jár, hadseregéről, a különböző színű egyenruhák megkapó látványáról, az állandóan örökdő udvari testőrségről. Mint az alattvalók szeretetének bizonyítékát említette, hogy Zsigmondot már tizenhat éves korában trónra ültették, anélkül, hogy másvalaki kezébe adták volna a kormányzást, míg eléri a felnőttkort. Dicsérte tökéletes latin- és olasztudását. A fejedelem intelligens és az erények pártfogója, egyedül vallása állítja szembe az előkelőkkel, de tiszta életének példájával mégis ő fog diadalmaskodni, az alattvalók szeretete pedig elősegíti majd a katolicizmus elterjedését. Csak azért tudnak keveset róla Itáliában, mert Erdély messze van, nem elég élénk a kereskedelme, és két, hatalmas császárság között fekszik.

Az eddig elemzett leírások hasonlóságai arra utalnak, hogy szerzőik ismerhették a diplomáciai jelentés műfajának kritériumait, vagy mert eleve rendelkeztek némi jártassággal ezen a téren, vagy mert a beszámolók megrendelői tudomásukra hozták, mire kíváncsiak. Feltűnő, hogy a fejedelem külső tulajdonságairól pozitív és részletes képet rajzolnak, az elmélyült jellemábrázolás pedig teljesen hiányzik. Ez a felszínes idealizmus nem feltétlenül a szerzők gyenge megfigyelőképességének tudható be, hanem azzal is magyarázható, hogy míg a megbízás a firenzei vagy a római diplomácia részéről érkezett, valójában a gyulafehérvári udvar igényei szerint készítették el a leírásokat. E feladat teljesítésére, s általában az erdélyi és az itáliai udvarok közötti összeköttetés működtetésére éppen azok az olaszok feleltek meg leginkább, akik Erdélyben éltek, de voltaképpen két úr szolgái voltak, megtartották olaszországi kapcsolataikat, ami egyfajta mozgási szabadságot adott nekik.

A legjobb példa erre a Genga család. Látjuk őket Szamosközynél, négyen vannak Báthory szolgálatában: "Simon, Fulvius, Fabius, et Flaminus Gengae fratres."⁷¹ II. Guidobaldo della Rovere urbinói herceg udvarmestere volt az apjuk; Fabio 1573-ban Franciaországban harcolt, Simone, a hadiépítész pályája Toszkánában kezdődött, onnan először Ausztriába, majd Báthory István Lengyelországába, végül Erdélybe került.⁷² Amikor 1591-ben Medici Ferdinánd beleegyezett abba, hogy Simone az erdélyi udvarhoz szerződjék, Zsigmond cserében hozzájárult ahhoz, hogy Gyulafehérváron is a firenzei fejedelem szolgálatában álljon, 1598-as lemondásakor pedig Gengára bízta, hogy marad Erdélyben vagy távozik.⁷³

70 Barlay Ö. Szabolcs: Egy 16. századi tudósítás Erdélyről. In: Magyar Könyvszemle, 1976. 3. sz. 265-270. o.

71 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o. Rajtuk kívül még ismerjük Giovan Battistát.

72 C. Promis: Simone Genga. In: Biografie di ingegneri militari italiani. Miscellanea di Storia Italiana edita per cura della Regia Deputazione di Storia Patria. XIV. k. Torino, 1874. 533-561. o.; Adatgyűjtemény Simone Gengáról: Balogh Jolán: Varadinum. Várad vára. I. k. Budapest, 1982. 345-355. o.

73 MTA Ms 423. 40, 284. o.

Korábbi urai tehát sosem bontottak vele szerződést, csak kölcsönadták őt egymásnak. Remélte, hogy kapcsolatai felhasználásával bármikor a gyulafehérvárinál kedvezőbb anyagi megbecsülést adó állásba kerülhet valamelyik udvarban. 1589-től II. Fülöp udvarában tartózkodó testvére, Fulvio igyekezett helyet találni neki a spanyol hadseregben, de végül Simone jobbnak látta, ha nem adja fel erdélyi munkáját a bizonytalan spanyol ígéretekért, és a későbbi fejlemények igazolták ezt a döntését: 1595-ben már Zsigmond kamarásaként emlegetik.⁷⁴ Mint Szamosközytől tudjuk, végül Fulvio is Erdélybe ment. Láttuk, hogy a firenzei kancellária az egyik Gengától kért tájékoztatást az erdélyi ügyekről 1592-ben. 1593-ban Fabio kísérté Bécsből Gyulafehérvárra Matteo Botti követet, visszaújtjának valamelyik állomásán pedig Simone gondoskodott róla.⁷⁵ Giovan Battista Genga Róma és Gyulafehérvár közti gensként jelenik meg 1595-97-ben.⁷⁶

Giovan Battista Mosto, a zenekar vezetője 1589-ben amiatt ment Erdélybe, mert Padovában megszűnt az állása, de amint újra megszerezte azt, elhagyta Gyulafehérvárt, hogy később mégis visszatérjen. Ott halt meg 1596-ban: felesége és sógora állított neki síremléket a katedrálisban.⁷⁷

A lengyel és az erdélyi udvar régi kapcsolataira emlékeztette Zsigmondot lengyel király Andrea Zucconello nevű udvaronca; 1595-ben Kassán találkozott Báthory egy szolgálójával, akit arra kért, hogy levelét és ajándékát Mosto közvetítésével juttassa el a fejedelemnek. "Életem végéig hűséges szolgálója maradok, amilyen két testvérem volt, az egyik, Daniele nevű, Felsőged, a másik, Ippolito nevű, Báthory István lengyel király uralom alatt. Az egész Zucconello család Felsőged rendelkezésére áll a jövőben."⁷⁸ A kapcsolat előzményeiről annyit tudunk, hogy amikor valamelyik fivér a lengyelországi jezsuita provinciális, s rajta keresztül a nuncius segítségét kérte egy kérésének Báthory István elé viteléhez 1584-ben, a provinciális azért támogatta az ügyet, mert a Zucconello testvérek katolikusok voltak, és mulhatatlan érdemeket szereztek azzal, hogy egyikük ellen, aki az erdélyi fejedelem kedvenc sebészorvosa volt, talán épp a fent említett Danielével azonos, az eretnekek gyilkos merényletet követtek el Kolozsváron, és Leleszi János ágyában halt meg.⁷⁹

Nem mindenki élvezte azonban az erdélyi udvarban való tartózkodást; láttuk, milyen kellemetlen helyzetbe kerültek ott az eretnekek. Az udvarhoz fűző kötelékek elszakítására tett kísérletekre és ezek sikertelenségére egészen különös és drasztikus példát találunk Biandrata unokaöccse, az ifjabb Giorgio esetében. Az antitrinitárius vezető őt jelölte végrendeletében általános örökösének. 1588. május 16-án meghalt, mire öt nappal később a rokon írásos, saját pecséttel

74 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei SI Tării-Românești. IV. k. (1593-1595) Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1932. 303, 317. o.

75 MTA Ms 423. 72, 76. o.

76 Veress i.m. II. k. 1943. 219, 238, 240, 257. o.

77 Barlay i.m. 1986. 336, 352-353. o.; Balogh i.m. 1985. 305-306. o.

78 MTA Ms. 129. o.

79 Lukács i.m. II. k. 1976. 709. o.

megerősített esküt tett arra nézve, hogy hajlandó teljesíteni a testamentumnak azt a kikötését, mely szerint továbbra is az evangélikus vallást követi, s nem tér vissza az évekkel azelőtt elhagyott katolicizmusra; beleegyezik, hogy ellenkező esetben testvére kapja a vagyont helyette.⁸⁰ A nagy hitújítónak nyilván az volt a szándéka, hogy földi javait olyan hozzátartozó kezére juttassa, aki szellemi örökségét is átveszi, legalább annyiban, hogy ha nem is az antitrinitarizmust vallja vele együtt, de az egyik protestáns felekezet híve. Miután az ifjabb Biandrata ezt a feltételt elfogadja, hozzáfűzi, ugyanebben az esküben, hogy Erdélyt sosem hagyja el kegyelmes ura, a fejedelem tudta nélkül.

Későbbi források szerint, melyek az egykorú szóbeszédet örökítik meg, a vállaltakkal szöges ellentétben cselekedett. A pénzre áhítóza ő fojtotta meg nagybátyját és azonnal elmenekült, mondja Gyulafy Lestár, a fejedelem titkára, Szántó István jezsuita pedig úgy tudja, hogy sietette a halál amúgy is várható bekövetkeztét, hogy a pénzhez mielőbb hozzájuthasson, a végrendelet vallási kitételét zokon vette, és néhány ezer arany elrablása után Itália felé vette az útját, ám az erdélyiek feltartóztatták, elvették tőle a pénzt és futni hagyták.⁸¹ A történet tanulsága, melynek révén jobban megérthetjük az olaszok helyzetét, abban áll, hogy a testamentum korlátozta az ifjabb Biandrata mozgási szabadságát. Akár az örökséggel, akár anélkül, Itáliába mint "eretnek" aligha mehetett, legfeljebb abban az esetben próbálkozhatott a visszatéréssel, ha belekezd a rekatolizálás procedúrájába, de erre Erdélyben, nem sokkal azelőtt, hogy kitiltották onnan a jezsuitákat, kevés esélye volt, testvére pedig, a másik potenciális örökös, azonnal kapott volna az alkalmon. Az eskü maradásról szóló részének értelmezéséhez emiatt ezt is hozzátehetjük: gondolhatta, hogy ha úgyszólván Gyulafehérváron kénytelen vesztegelni, még szerezhet érdemeket azzal, ha úgy tesz, mintha önszántából lenne ott. Elképzelhető, hogy ezzel valóban olyan csapdába került, amelyből akkor is tanácsos volt menekülnie, ha a gyilkosságot nem követte volna el. Forrásaink között legtöbb hitele a fogadalomnak van: ez az eseményekkel egykorú, azok főszereplőjétől származik, a másik kettő későbbi és csak a szóbeszédre alapul. A történet legvalószínűbb befejezése mégis ez: az ifjabb Biandrata, akit talán gyilkosság terhel, az örökség érdekében elfogadja a végrendelet feltételeit és a fejedelem szolgálatában marad.

Nem ő volt az egyetlen az olaszok között, akinek az erdélyi tartózkodásához bűnügy vagy más jogvita kapcsolódott. Egy velencei alattvalót, Bonfadinit, szerencsétlenség ért Erdélyben, és jobbnak látta, ha elutazik; pedig pert is indíthatott volna gyanúsítottja ellen, írta Báthory Zsigmond, bizonyára az országában uralkodó törvényesség látszatának védelmében.⁸² Ennek épp a fordítottját látjuk az erdélyi hadseregben szolgáló Oliviero Pistoretto esetében: Velencében gyilkossággal vádolják, távollétében száműzetésre ítélik, de Erdélyben érdemeket szerez,

80 Veress i.m. III. k. 1931. 133-134. o.

81 Gyulafy i.m. II. k. 1894. 16. o.; Lukács i.m. IV. k. 1987. 552. o.

82 Óváry i.m. nr. 1092.

s ezért Zsigmond kegyelmet kér neki a Signoriától.⁸³ Az olaszok bűnügyeit azonban nem mindig tussolta el a fejedelem, joghatósága, vagy inkább tényleges hatalma rájuk is kiterjedt: a hihetetlen nevű Fantastico Travallát Gyulafehérváron Zsigmond parancsára akasztották fel.⁸⁴

Térjünk most vissza az olaszoknak Zsigmond országáról, hatalmáról és személyéről írt jelentéseihez: a sorozat itt tárgyalandó utolsó tagján jól látható a fejedelmi propaganda hatása. Pietro Busto udvari zenész írta testvérének 1595. január 21-én.⁸⁵ Keveset árul el magáról és az állítólagos címettről, viszont nagy szakmai öntudattal jegyzi meg, hogy miután Zsigmond vérző szívvel hozzájárult a jezsuiták kiűzéséhez, "az ő helyükre és a maga örömeire egy jó muzsikusból álló zenekart hívott, amelynek feje Giovanni Battista Mosto." Fél évvel e levél megírása után adományozott Zsigmond Bustónak egy házat Mosto szomszédságában, az Olasz utcában.⁸⁶ Busto nem magánlevelet, hanem a már jól ismert sémát követő beszámolót írt; nem állítom, hogy minden szavát felülről mondták tollba, mert ebben az esetben a fejedelem kiváló tulajdonságainak leírásába talán nem keveredett volna, hogy bár jóban és rosszban megőrzi nyugodt és kiegyensúlyozott kedélyállapotát, amivel kivívja az emberek csodálatát és szeretetét, de roppant ijesztő látványt nyújt, mikor haragra gerjed.⁸⁷ Busto jelentése a politikai eseménytörténet részletes kidolgozása miatt emelkedik ki az eddig tárgyaltak közül. A Boldizsár és Zsigmond csoportja közt 1594 augusztusában lezajlott s az utóbbi győzelmével - Boldizsár, Kovacsóczy kancellár, a Kendi testvérek és mások kivégzésével - végződött összeesküvés történetét a fejedelempárti verzió szerint adja elő, amelynek lényege az, hogy a török háborúba a keresztények oldalán való belépést ellenzők szöttek összeesküvést Zsigmond ellen, s ő ezt volt kénytelen a letartóztatásokkal és kivégzésekkel megtorolni. A kereszténység ügye mellett fellépő fejedelem ellenségeinek lejáratására volt alkalmas, amit Busto rég halott eretnekről mondott: "az álnok Blandrata doktor azt a tanácsot hagyta [az erdélyi urakra], hogy sose álljanak el a török barátságától, ha békében akarják tartani az országot." Érdekes rámutatnunk arra, hogyan értékeli Busto a színlelést mint politikai fegyvert: mindkét fél elrejtette valós szándékát, s végül Zsigmond azért győzedelmeskedett, mert ügyesebben színlelt, és Isten előtte fedte fel az összeesküvők terveit, "akik semmit sem gyanítottak, mivel azt hitték, hogy a fejedelem sem gyanakszik rájuk." A színlelés és a leplezés Machiavellinél híressé vált fogalompárját használja Szamosközy is ugyanezeknek a történéseknek az elbeszélése során, de ő a kivégzettek oldalán áll, és elmarasztalja Zsigmondot a félrevezető eszközök használata miatt.⁸⁸

83 Uo. nr. 1165.

84 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

85 Bascapé i.m. 167-172. o.

86 Veress i.m. IV. k. 1932. 216-217. o.

87 A Zsigmond erényeiről szóló részt magyarra fordítva közli Klaniczay Tibor i.m. 1985. 120-121. o., illetve Jászay i.m. 247-248. o.

88 "simulatione et dissimulatione, uti res postulabat, utendum ratus, placida et benigna oratione" írt levelet a kolozsvári országgyűlésnek, bevonult a városba és elkövette gyilkosságait, Szeffkú Gyula: Szamosközy műve az 1594. év eseményeiről. In: Századok, 1908. 212-244. o.; Machiavelli: A fejedelem, 18. fejezet.

Busto szerint az összeesküvésről értesülő fejedelem azt a látszatot keltette, mintha a hatalomról lemondva Itáliába készülne, ahova magával vinné Simone Gengát is. Később ez a mozzanat is beépült az olaszellenesség példatárába: Hídvégi Mikó Ferenc históriájában olvassuk, hogy "Bathori Zsigmond sok oloszokat hozatván be Erdélybe udvarába, azoknak természetektől s magok viseléséktől, a mely jó szokásokban felnevelte vala gubernator Géczy János megváltozván, idegen országoknak látására, peregrinálásra kívánkoznék. Látván akkori nagy urak indulatait, s remélvén azt, hogy abból a peregrinálásból magának hasznot vehetne, kiből az országnak is jó következhetnék, engedni kelle."⁸⁹

A Zsigmond erőszakos eljárását védő érvrendszer kiindulópontja éppen az volt, hogy ő nem mondott le a trónról, nem akarta elhagyni az országot és csak kényszer hatására távozott az udvarból, szemben a hatalom tényleges átadásáról és az itáliai peregrinációról szóló híresztelésekkel, melyek a kivégzett Boldizsár testvérétől, Báthory András bíborostól származtak.⁹⁰ Zsigmond és András mérkőzésének egyik színtere a Vatikán volt, ahol Fabio Genga, aki számíthatott Medici Ferdinánd és Giovan Battista Genga segítségére, abban az időben adta elő Zsigmond változatát és kért támogatást a törökellenes harcok megkezdéséhez, amikor Gyulafehérváron elkészült Busto levele, amelynek elterjedtségét jelzi, hogy nemcsak a kortárs humanista, G.V. Pinelli gyűjteményében a milánói Ambrosiana könyvtárban maradt fenn, de Rómában, Velencében, Párizsban és Oxfordban is megtalálhatók voltak a példányai a XX. század elején. Ezzel az udvari zenekar politikai jelentőségét másodsorra is felmérhettük.⁹¹

A Zsigmondról idealizált képet alkotó propagandát most érte először kihívás, és ezután csak nőtt a távolság a röplapok keresztény hőse és a császári és pápai udvarban egyre jobban kiismert - a háborúból való kilépés, a lemondás, a Habsburg hercegnővel kötött házasság felbontásának szándékát hangoztató - valóságos személy között. Egyebek mellett a kifelé mutatott kép változatlansága, illetve a titkos diplomácia gyors mozgása közti anomália miatt juthattak a be nem avatottak arra a véleményre, hogy az olaszok megrontották Zsigmondot, lehetetlen ábrándokat ébresztettek benne, és elterelték figyelmét a valóságról.⁹²

89 Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1592-1603) és Hídvégi Mikó Ferencz históriája (1594-1613) Bíró Sámuel folytatásával. Szerk.: Kazinczy Gábor. Pest, 1863. 137. o.

90 Zsigmond szerint András hamisított egy levelet, melyben az állt, hogy ő török fenyegetés miatt lemond Erdélyről, a hatalmat Boldizsárnak adja, és Itáliába megy. Veress i.m. II. k. 1943. 425-429. o. A levél töredéke megtalálható Szamosközy gyűjteményében: "relinquendi regni huius seriam cogitationem inivimus, ac nobis tranquillam in Italia vitam elegimus potius, quam ut nos periculis praesentibus involvamus."; "primum Venetias attigero cum caeterisque principibus Italiae atque adeo cum sua sanctitate contulero". Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 32-34. o.

91 A Busto-féle irat példányai: Bascapú i.m. 168-169. o.; Zsigmond Medici Ferdinándnak előadja András vádjait, közbenjárását kéri Fabio Genga érdekében, majd megköszöni azt: MTA Ms 423. 125, 127, 134. o.; Fabio ismerteti Zsigmond katonai felkészültségét és a pápa támogatását kéri: Bascapú i.m. 172-176. o.

Az 1595-ös év második fele különösen fontos szakasza történetünknek, mert ekkor négy itáliai állam, a pápaság, a firenzei nagyhercegség, a mantovai hercegség és Velence küldöttei egyszerre vannak jelen Erdélyben. Már májusban megérkezik VIII. Kelemen nunciusa, Alfonso Visconti, kíséretében egy fiatal firenzei nemes-sel, Cosimo Capponival, aki ugyan a pápától is kap ajánlólevelet, mely szerint a Zsigmond iránti lelkesedés, illetve a Belgiumban, Franciaországban és Itáliában már próbára tett katonai erényei gyakorlásának óhaja viszi Erdélybe, mégis Medici Ferdinándnak küldi jelentéseit, aki felkarolta őt, mikor Franciaországból visszatért Itáliába.⁹³ Visconti adja össze Báthory Zsigmondot és Habsburg Mária Krisztiánát, de küldetése túlmegy ezen, mert Alfonso Carrillo mellett a pápa politikájának állandó embere lesz: néhány hónap leforgása alatt szinte "atyja lett őfenségének, aki egyetlen lépést sem tesz nélküle, s remélem, napról napra növekedni fog őfenségénél a tekintélye", mondja Capponi.⁹⁴

Az ezután érkezők megbízatása is kettős volt. Képviseelniük kellett volna uraikat az esküvőn, de lekésték azt, és csak utólag adták át a jókívánságokat és ajándékokat. Ennél lényegesebb volt az a feladatuk, hogy a törökellenes hadjárat előkészületeiről és lefolyásáról résztvevőként vagy megfigyelőként híreket küldjenek. A velencei Gasparo Turloni és katonái még Gyulafehérváron találják a hadjáratra induló Zsigmondot, a firenzei sereg és parancsnoka, Silvio Piccolomini már csak Tergovistyénel éri utól az erdélyi hadat októberben, a két mantovait, Alvise Davilát és szolgáját, Cesare Viadanát pedig már Havasalföldről visszatértében fogadja

92 Érdemes itt idéznünk Szamosközy véleményét a titkos diplomáciáról. Zsigmond és II. Rudolf 1597-es prágai tárgyalása kapcsán írja: "Az fejedelmek dolgában ezt kell eszében venni embernek, hogy mikor egyik fejedelem mással szemtől szembe leszen, nem annyira az publicum felől való tractálás vagyon köztük, az mit külsőképpen is tudnának vagy vélnének az emberek, hanem aliquid privatum vagyon, melyet űk akarnak cselekedni, tudniillik kit más emberre nem bízhatnak." Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 68. o.; "Alphonsus Carilust sokszor jártatta Hispaniába, hová széljel ez Olaszországban járásinak egy néhány okai lehetnének, kik még ez ideig homályban vannak." Uo. 79. o.

93 VIII. Kelemen Zsigmondnak ajánlja Cosimo Capponi szolgálatait 1595. február 14-én: MTA Ms 423. 136-137. o.; Capponi, Medici Ferdinánd iránti hálájáról: Veress i.m. IV. 1932. 268. o.; Franciaországban a toszkán nagyfejedelemség csapatai Navarrai Henriket támogatták a spanyolok ellen. Diaz i.m. 286. o.

94 Veress i.m. IV. k. 1932. 260. o.

a fejedelem. Turloni, Davila, Viadana és Piccolomini már december végén visszatér Itáliába, Viscontival és Capponival ellentétben, akik évekig Erdélyben maradnak.⁹⁵

Friss pillantással néznek körül az udvarban ezek az újonnan érkezők, s így beszámolóik is naprakészebbek és elevebbek, mint a korábbi évekből valók. Érzékenyen reagálnak minden rezdülésre, ami a fejedelem olaszbarátságáról, illetve az előkelők és a "nép" olaszellenességéről árulkodik, hiszen ezeken a jeleken is múlhat, hogy az itáliai uralkodók mennyire támogatják Zsigmond katonai vállalkozását. Különösen érdekesek ebből a szempontból Piccolomini jelentései, mert ő közvetlenül tapasztalta a katonáival szembeni ellenszenvet, és részben ennek hatására, önállóan, a firenzei nagyherceg instrukciói nélkül, döntött úgy, hogy a hadjárat után nem marad Erdélyben. Capponi és Viadana levelei pedig azért izgalmasak, mert jól tudták, egyikük sem számít főinformátornak, a firenzei uralkodónak Simone Genga, a mantovainak pedig Alvise Davila írja meg a fontosabb híreket, s így inkább az udvarban uralkodó hangulatra koncentráltak.⁹⁶ Számomra is az a fontos, hogy látják az olaszok az udvar életét a háborús időszakban. Ha Szamosközy elmarasztalta a fejedelmet amiatt, hogy az országos ügyek irányítása helyett az olaszokkal mulatozott, mi ismét a diplomáciai rutin működtetésének szükségét vesszük észre a fejedelem kegyei mögött, őt magát pedig úgy látjuk, mint aki külföldi szövetségesei és erdélyi tanácsadói között egysüllyezik.

Arra a hosszú listára, amit a felelőtlen olaszos szórakozásokról írt, Szamosközy felvette a labdajátékokat is: Zsigmond az olaszokkal "hajigálta a felfújtt labdát", a "lapta csináló vargának" pedig minden hónapban kifizetett tíz forintot.⁹⁷ A hadjárat előtti napok dokumentumaiban találunk egy olyan adatot, amely megint

95 Alvise Davilatta (?-1645 előtt), ahogy nevét ő maga írta, másképpen Luigi D'Avila (Davila), ciprusi nemescsaládból származik. Apja elhagyja a szigetet, miután azt a török elfoglalta, és Madridban, Párizsban, Rómában keres magának és fiainak állást. Alvise karrierje Franciaországban kezdődik: Medici Katalin testőrkapitánya, királyi helytartó Corbeilben, harcol a Navarraiak ellen; 1592-től találjuk Vincenzo Gonzaga mantovai herceg mellett, akit a magyarországi hadszíntérre is elkísér. *Dizionario biografico degli italiani*. XXXIII. k. Róma, 1987. 163. o. Cosimo Capponiról nem találtam további életrajzi adatokat; az egyik legfontosabb firenzei familiából származik, amely populáris eredetű volt, de a XIII. századtól folytatott pénzügyi tevékenysége eredményeképp felemelkedett, a XVI. század elején pedig részt vett abban a küzdelemben, amely a köztársaság eltörlésével és a Mediciék fejedelemségének létrejöttével ért véget. A pártharcok során a családtagok egy része a Mediciék mellett, más része ellenük foglal állást, ezért érdekes, hogy Cosimo Capponi már Ferdinánd embereként jön Erdélybe. *The New Century Italian Renaissance Encyclopaedia*. Szerk.: Catherine B. Avery. New York, 1972. 202. o.; Piccolomini erdélyi útjáról, leveleinek regesztáival Angelo Pernice: *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI*. In: *Archivio Storico Italiano*, 1925. 249-297. o.; A sienai Piccolomini család jól ismert II. Pius pápa után. Silvio szereplése a nagyfejedelem szolgálatában jelzi a sienai nemesség Mediciellenességének enyhülését. Ferdinánd 1591-ben a család egy másik tagját, Alfonsót még kivégeztette, mert a pápa zsoldjában háborgatta Toszkána területét. Diaz i.m. 288. o.

96 Genga és D'Avila szerepéről Veress i.m. IV. k. 1932. 266., 317. o.

97 Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

csak azt mutatja, hogy a játék nem feltétlenül léha időtöltés, hanem a diplomáciai tárgyalás része lehetett, és szó sem volt arról, hogy Zsigmond ezt mindennél előbbre vette volna: a velencei Turlonit érkezése után majdnem két hétig várakoztatja, csak ezután hívja hivatalos audienciára, s ezt köti össze labdázással.⁹⁸ A hadjárat alatt épp elég teendője volt, hogy a diplomáciai formásokat későbbre halassza. Alvise Davila nem ért Gyulafehérvárra a hadsereg megindulása előtt, ezért Bukarestig ment utána, ahol közölték vele, hogy majd csak akkor járulhat Zsigmond elé, ha visszaérnek Erdélybe, ahol a körülmények alkalmasabbak lesznek arra, hogy neki mint a mantovai herceg küldöttjének illő fogadást rendezzenek. A brassói audiencián a fejedelem már kellő ünnepélyességgel viselkedhetett. Davilára jó benyomást tett: szívélyes volt, közvetlenül bánt vele, nagy meglepődéssel vette át tőle a lovat és a páncélt. A követ nem lepődött meg azon, sőt, a figyelmesség jelének tartotta, hogy Zsigmond a feleségének szóló ajándékokat is látni akarta, saját kezűleg bontotta ki a ládákat, és dicsérte, amit bennük talált.⁹⁹ Brassóban végre volt ideje arra is, hogy levelet írjon a firenzei nagyfejedelemnek, melyben megköszönte a Piccolomini által hozott ajándékokat: amint Gyulafehérvárra ér, első dolga lesz, hogy megtekintse a szép rajzokkal díszített fegyvereket.¹⁰⁰

A banketten, amit mindjárt az ünnepélyes gyulafehérvári bevonulás után rendeztek a palotában, a mantovai Viadana megfigyelte az ülésrendet, a felszolgálás "szépséges rendjét", az ezüst étkészletet, s az sem kerülte el a figyelmét, hogy a helyfoglaláskor rögtön kézmosóvizet adtak nekik.¹⁰¹ Különös, hogy míg Viadana ott lehetett ezen az eseményen, sőt, utána villanellákat énekelhetett a fejedelemmasszonnal - miközben szemügyre vette ennek testi és szellemi tulajdonságait, hogy beszámolhasson róluk hercegének¹⁰² -, a nála diplomáciailag fontosabb pozícióban lévő Davila nem kapott meghívást, mert még nem járt hivatalos audiencián Mária Krisztiánánál. Itt az etikett működésére tapinthatunk rá: egy olyan informális találkozóra, mint a bankett, csak formális fogadás után van mód, s ezt a szabályt a fejedelemmasszony vonatkozásában is be kell tartani - hisz ami Zsigmondot illeti, ő már Brassóban fogadta Davilát, de egy másodrangú személytő beengednek az udvarba, csak hogy az audiencia előtt is kapcsolatot tartsanak a delegációval. Viadana gondosan méricskélte, milyen kegyekben részesíti a fejedelem honfitársait a hadjárat után: Zsigmond favorizálja Turlonit, "de még nem ajándékozott neki semmit, mindazonáltal nagyon gyakran étkezik őfelségével együtt", "azt beszélik, hogy a fejedelem gyönyörű ajándékot készít D'Avila úr

98 Veress i.m. IV. k. 1932. 269. o.

99 Uo. 303-304.

100 "la tanta copia d'arme con tanta diversite di belle inventioni": az "invenzione" kifejezés használata a fejedelem esztétikai műveltségére utalhat. Uo. 305. o.

101 Uo. 316-317. o.

102 A fejedelemmasszony iránt a nyilvánosság előtt tökéletes hódolattal viseltető udvaronc, amint levélírásba kezd, enged szabadszajúságának: "Nem rémisztó csúfság, nem öldöklő szépség, de még éppen elmegy", testi szépségének hiányáért tánc- és latitudása kárpótolja.

számára, de erről még semmi biztosat nem tudni”, “őfensége feleségül adta Fabio Gengához, bizalmas emberéhez, a moldvai vajda özvegyét, miután azt őfensége meggyilkoltatta, s még óriási hozományt és gazdag ezüstneműt is adott hozzá”, “Silvio Piccolomini úr visszatér Itáliába egész seregével, mert ezek a szászok tiltakoztak őfensége előtt az ellen, hogy itt töltsék a telet, de állítólag a fejedelem megtartja Silvio urat mint a tüzérség főparancsnokát.”¹⁰³

Piccolomini, mielőtt elhagyta Gyulafehérvárat, átadta Medici Ferdinánd ajándékait Zsigmondnak, és megkapta tőle azokat a csereajándékokat, melyekről a hazautazás során listát készített az elmaradhatatlan értékbecsléssel együtt. A nyaklánc majdnem ötszáz scudót ér, a két ezüstserleg száz scudót, a ló nem értékes, de itt van a Gyurgyevó alatt szerzett két hadijelvény, hálából az ostromban való részvételért, az egyik állítólag a szandzsáké; megkapta még Zsigmond “saját szablyáját, amit az oldalán hordott, nem azért, mintha értékes lenne, üzente, hanem csak amiatt, hogy számára kedves, mert ez az első győztes fegyvere, amit a kereszténység szolgálatában forgatott.” A szó szoros értelmében vett fegyverbarátságához, s a szablya átadásához fűzött politikai üzenet további jelentéssel bővül, ha figyelembe vesszük, amit Piccolomini nem mond ugyan, de a csapatát Erdély nyugati határáig kísérő és Somlyó várában vendéglő Gyulafy Lestár fejedelmi titkár tudni vél: a fegyver egykor Hunyadi János tulajdonában volt.¹⁰⁴

Zsigmond olaszbarátsága után vizsgáljuk most meg az olaszellenesség megnyilvánulásait, abban a reményben, hogy újabb adatokkal egészíthetjük ki mindazt, amit Szamosközytől tudunk. A zenekart ért támadások kapcsán észrevehetjük, hogy a fejedelmi kegy önmagában nem garantálta az olaszok beilleszkedését: ezt erősíti meg Cosimo Capponi egyik levele, amit a havasalföldi hadjárat előkészületeinek idején írt. Már tudja, hogy ő is a fejedelem szűkebb kíséretében megy a háborúba, s alkalomadtán majd a firenzeiekhez csatlakozik. Ha az erdélyi normáknak megfelelő presztízst akar szerezni a hadseregben, márpedig a fejedelemhez való közelség erre okot és módot ad, akkor minél több lovaszt kell kiállítania és magával vinnie. A szolgálatára rendelt két katonát, s ezek két-két emberét már lóra ültette, de nem futja többre a pénzből, pedig az erdélyi urak szemében ez kevés, a becsület legalább ötven lovaskatonából álló csapatot diktál.¹⁰⁵ Ez sem lehetetlen, ha szaván fogja Zsigmondot, aki nagyvonalúan megígérte, akár száz lovaszt is ad mellé, ha kívánja, de ő tartózkodik a kéréstől, mert Jósika kancellár és a tanácsurak egyszer már értésére adták: vegye különösen és szokatlanul nagy megtiszteltetésnek, hogy fejedelmük úgy emelte nemesei mellé, s anélkül utal ki számára huszonöt tallért minden hónapban, hogy cserében bármire is köteleznék őt. Capponi értett a szóból, elhatározta, hogy inkább tart öt-hat lovaszt a maga költségén, mint ötvenet a hadipénztárból. Mértéktartásával végül több megbecsü-

103 Uo. 311, 317. o.

104 Pernice i.m. 280. o.; Gyulafy Lestár följegyzései. In: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI-XVIII. századokból. I. k. Szerk.: Szabó Károly. Budapest, 1881. 30. o.

105 Veress i.m. IV. k. 1932. 267. o.

lést nyer, mint amennyit a fejedelem pénzén vásárolhatott volna. Már a havasalföldi hadjárat után, 1596 január elején írja büszkén a firenzei államtitkárnak, hogy az erdélyi urak "most a tenyerükön hordoznak". Minden reggel meg kellett jelennie az udvarban, ahol némileg elhagyatottnak érezte magát egyetlen olaszként ötven magyar úr között. Annak, hogy mégis befogadták, Capponi szerint két oka volt: megértették, hogy hűségesen szolgálja Báthory Zsigmondot, és saját vagyonából tartja el magát. Sikerei bizakodóvá tették: "ha nem is válik hasznomra, szerencsét próbálok őfelsége mellett legalább még egy évig, legyen bár jó vagy rossz az a szerencse".¹⁰⁶ Újabb megbízatást kapott, amikor Zsigmond Prágába indult - a fejedelemasszonyt kellett szolgálnia -, de júliusban már visszatérni készült Firenzébe Zsigmondnak egy szolgálatait elismerő levelével.¹⁰⁷ Végül mégiscsak maradt. Ha hihetünk Szamosközynek, még 1597-ben is az udvarban tartózkodott ez a fiatalember, "akinek származása fényesebb volt, mint az esze", és "állandóan a mulatságokban forgolódott".¹⁰⁸ Története számunkra több szempontból tanulságos. Hogy ötven magyar közt egy olasz teljesít az udvarban szolgálatot reggelenként, még ha ez a háború és a küszöbön álló prágai utazás teremtette különleges helyzet következménye is, arra figyelmeztet, hogy Szamosközynek állítása, mely szerint "jóformán csak olaszok jelenhettek meg" Zsigmond előtt, "csak azok intéztek mindent, ők voltak ott mindenki helyett", alapos túlzás.¹⁰⁹ A Capponit ért kihívások és az ezekre adott válaszai pedig arra mutatnak rá, hogy az olaszok önérvényesítési törekvései az erdélyi urak érdekeit sértették ugyan, de konszenzus is létrejöhetett a két fél között. Az erdélyiek itt kényszerűen, de elfogadják, hogy osztozniuk kell egy olasszal a fejedelemtől kapható kegyeken, két feltétellel. Vegye fel a hűséges szolgáló magatartását - erre nyilván amiatt van szükség, mert az erdélyiek attól tartanak, különösen a háború idején, hogy az olaszok náluk hatékonyabban befolyásolják a fejedelmet és beláthatatlan kimenetelű politikai kalandokba keverik -, és minél kevesebbet költsön a közpénzekből.

Érdemes megállnunk itt még egy pillanatra. Capponi a nemesi öndefiníció egyik kulcsfogalmát használta a hadi készülődéskor átélt viszontagságairól írván: az "honore" kifejezés, a becsület, a korszak nemességéről folyó vitáiban rendszeresen szerepel és eltérő jelentéseket vesz fel attól függően, hogy ki milyen álláspontot képvisel a nemesség lényegét illetően. Sajnos nem tudjuk, hogy mi volt Cosimo Capponi személyes véleménye ebben a kérdésben, így azt sem ítélnhetjük meg pontosan, mennyire különbözött saját nemesség-fogalma, ha volt ilyen, az erdélyiekétől. Az előbbi konfliktussorozatban nem is azt láttuk, hogy teljes és összefüggő mentális struktúrák ütköztek volna. A történet eleje a következőképpen foglalható össze: a firenzei nemes, amint a harcmezőre lép, szembetalálja magát a nemesi státus (magyar értelmezés szerint) legrégibb és legalapvetőbb kritériumával, a

106 Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei SI Tării-Românești. V. k. (1596-1599). Szerk.: Veress Endre. Bukarest, 1932. 1-3. o.

107 Uo.; MTA Ms 423. 222. o.

108 Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

109 Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 12. o.

hadrakelés kötelességével, ráadásul a katonai ranghoz kötődő elvárások jócskán felülmúlják az ő lehetőségeit, így kénytelen lemondani arról, hogy az udvarban élvezett előnyös pozíciót a hadseregben is reprezentálja. Capponi korábban francia földön küzdött, amikor pedig Erdélybe jött, tudta, hogy egy hadviselő országba érkezik, nem valószínű tehát, hogy meglepődött azon, hogy az erdélyi urak történetesen a kiállított csapat nagysága szerint rangsorolják egymást. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez csak egy volt az erdélyiek lehetséges rangsorai közt, s a győzelemkor érthető módon ez aktiválódott.

Capponi, aki udvari emberként élt Erdélyben, csak alkalmilag katonáskodott, és politikai döntésekre nem volt befolyása, jóval derülátóbb volt az erdélyiek és az olaszok közti kapcsolatokat illetően, mint Silvio Piccolomini, a firenzei csapat vezére, aki katonai és politikai döntések meghozatalára kényszerült. A honfitársai érkezését izgatottan és reménykedve váró Capponi így írt a firenzei államtitkárnak: “épp jókor jönnek, mert most megmutathatják, mennyit érnek az olaszok, s higye el uraságod, nemcsak az itteni olaszok örvendeznek a mondott úr jövetelének, hanem őfelsége maga is örül”, különösen mert “alkalma lesz megértetni a magyarokkal, hogy az olaszok szeretetet, megbecsülést és figyelmességet érdemelnek”, s mert ennek az állításnak a bizonyítéka egy tökéletes lovag képében érkezik.¹¹⁰ Capponi optimizmusába azonban némi aggodalom keveredett. Tartott tőle, hogy az olasz katonákat útjuk során ellenszenv fogadja, és csak abban reménykedhetett, hogy “míg az olaszokat Magyarországon ízekre szedik, itt [Erdélyben] talán sokkal kedvezőbben ítélik majd meg őket.”¹¹¹

Piccolomini, mielőtt elérte Zsigmondot Tergovistyénél, már tapasztalni vélte az erdélyiek ellenségességét. Nem tudjuk, mi történt vele az úton, de úgy érezte, hogy a helybeliek az idegeneket teszik felelőssé a háború kirobbantásáért, s emiatt gyűlölik őket. Így összegezte benyomásait: “amennyire meg tudom ítélni, őfelsége tanácsadói és szinte az egész ország békét szeretne kötni a törökkel”, “ezért és a vallási különbségek miatt nagyon rosszul bánnak a külföldiekkel.”¹¹² Az első élmények hatására eldöntötte, hogy miután a törökkel megütköznek, elhagyja az országot. Serege épp eleget szenvedett idejövet, s nem valószínű, hogy a hadjárat végeztével katonái parancsnoki tisztséget kapnának az erdélyi seregben. Maradhatna a fejedelem személye mellett, mert ő barátságosan fogadta és ragaszkodik hozzá, de ő sem dönthet szabadon, mert “nem akar bizalmatlanságot mutatni magyar alattvalói felé”.¹¹³ Ugyanazzal a konfliktussal van itt dolgunk, amit Capponi anyagi támogatásának ügyében láttunk. Az olaszok a fejedelem jóakarata és bizonyos erdélyi politikusok ellenszenv közt manővereznek, ami alkalmazkodókészséget és szerepjátszást követel: Capponi vállalja ezt, Piccolomini kezdetűl fogva elutasítja. Ugyanakkor Zsigmond is őrlődik az olaszok és az erdélyiek politikai irányzatai között.

110 Veress i.m IV. k. 1932. 266. o.

111 Uo. 260. o.

112 Pernice i.m. 273. o.

113 Uo. 277. o.

A tanulmány elején szó volt Szamosközynek arról a nézetéről, hogy Ciro Spontoni történetíró eltúlozta a Silvio Piccolomini vezette firenzei katonák érdemeit. A nagyszerű haditetteket azonban nem Spontoni ötlötte ki, mert eredetileg maga Piccolomini írta meg Firenzébe Medici Ferdinándnak, illetve a szemtanú Visconti nuncius a Vatikának - ahonnan a firenzei követ továbbította urának a hírt -, hogy az erdélyiek csak kisebb összecsapásokra vállalkoztak, de főlegyverek híján vonakodtak megtámadni a gyurgyevói erődöt, a Zsigmond által felkért firenzei csapat tüzet nyitott, majd a falon ütött résen át bátran előrenyomult.¹¹⁴ Nemcsak a történetírók között volt nézeteltérés, hanem már a történet szereplői között is, mert ahogy a római toszkán követ írta, "a hely elfoglalása után a magyarok felgyújtották azt, úgyhogy az egész leégett, s állítólag amiatt tettek így, mert félték attól, hogy a fejedelem az olaszokra bízta e hely őrizetét és védelmét, mert bár a fejedelem sokféle jelét adja az irántuk érzett szeretetének, a nép gyűlöli őket, ahogy a németek is gyűlölnék más olaszokat." A pápa nem volt elégedett a hadjárat eredményével, írja a római toszkán követ, mert "az elfoglalt helységek egyikében sem vetették meg a lábukat".

Akik Rómában hibáztatták az erdélyi hadvezetést a győzelem utáni visszavonulás miatt, és Gyurgyevó őrizetlenül hagyását az italo-fóbiával magyarázták, eltekintettek attól, hogy mindez az adott helyzetben jó stratégiai döntés is lehetett. A fejedelempárti történetíró, Baranyai Decsi János mindenesetre azzal indokolta Gyurgyevó felgyújtását, hogy "az Erdélytől túlságosan messzire eső helyen veszedelem nélkül nem lehetne azt védelmezni."¹¹⁵ Piccolomini leveleiben nem találunk arra utalást, hogy neheztelt volna, amiért nem kellett az oszmán birodalom határvidékén rostokolnia; nehéz is elképzelni, hogy erre vágyott az erdélyi kalandját minél előbb feledni kívánó hadvezér. Embereinek nincs téli ruhája elfogyott a pénze, otthonról sosem kapott utasításokat, és elege volt a hidegvérű alakoskodásból, ami nélkül itt nem lehet felszínen maradni.¹¹⁶ Medici Ferdinándnak írt minden sora arról beszél: hadd keveredjenek ki innen minél előbb. "Felsőged immár elégedett lehet a hírnévvvel, amit itt nemzetünk szerzett, és mi inkább neheztelhetünk az itteniekre, mint ők reánk, miután ilyen jó szolgálatot tettünk nekik, és ez nekik se fáradságukba, se pénzükbe nem került."¹¹⁷ Büszkesége újabb sérelmet szenvedett, amikor a brassói szászok bejelentették a fejedelemnek, nem tűrik, hogy a náluk megpihenő firenzeiek télen is városukban tartózkodjanak.¹¹⁸ Piccolomini meglelte a kellő ürügyet, s ezután már a fejedelem sem járhatott a kedvében; maga mellett akarta tartani mint tűzérparancsnokot, de

114 Uo. 278. o.; Veress i.m. IV. k. 1932. 312-313. o.

115 Nála is azt találjuk, hogy "odanyomultak először az olasz vértések, aztán a székelyek és a többi magyarok jöttek a nyomukban", Baranyai Decsi János magyar históriája (1592-1598). Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. Budapest, 1982. 286. o.

116 "usare molta flemma e arte", Pernice i.m. 279-280. o.

117 Uo. 279. o.

118 Nem maga Piccolomini, hanem a mantovai Viadana állítja, hogy a firenzeiek távozását a szászok tiltakozása váltotta ki. Veress i.m. IV. k. 1932. 311. o.

Piccolomini jó előre megkérte Medici Ferdinándot, nehogy hozzájáruljon ehhez.¹¹⁹ Báthory, mint láttuk, ajándékokkal engedte útjára, amikor pedig Capponival beszélgetett Piccolomini távozásáról, állítólag könnyekre fakadt. Piccolomini rossz híreket vitt haza Erdélyből, de Capponi információi ellensúlyozhatták azokat: csakúgy mint vele, Piccolominiékkel is jól bántak, nem kellett volna elmenniük, de hiányzott belőlük a hajlandóság az alkalmazkodásra.¹²⁰ Zsigmond maga is ügyes érvekkel indokolta Medici Ferdinánd előtt, miért engedte el a firenzei katonákat. "Fontolóra vettem, hogy ez a csapat csupa parancsnokságra alkalmas emberből áll, és nem találtam módját annak, hogy a nyelv és alattvalóimnak az övéktől eltérő hadviselési szokásai miatt hogyan vehetném igénybe szolgálataikat érdemeiknek megfelelően, s mert úgy látom, igazságtalanul bánnék velük, ha közkatonaként alkalmaznám őket, ahogy eddig kénytelen voltam, jobbnak láttam Fenségedhez visszaküldeni őket."¹²¹ Az erdélyiek és az olaszok konfliktusairól, melyekről Ferdinánd már értesülhetett, nem lehetett hallgatni, de ha Zsigmond nyíltan beszélt volna ezekről, elismerte volna, hogy nem ura a helyzetnek és enged alattvalói nyomásának, ezért finom eleganciával csak a két nép közti nyelvi és hadászati különbségekre utalt, miközben újra hangot adott az olaszok iránti szimpátiájának, és önmagát határozottnak, döntőképesnek mutatta.

Báthory katonai helyzetének javulását remélhette attól, ha a királyi Magyarországon harcoló pápai seregek Erdélyben töltik a telet, de ez a terve, egy időben a firenzeiek távozásával, megghiúsult. Visconti nuncius szerint a tanácsurak arra kényszerítették Zsigmondot, hogy zárkózzon el az olaszok vezette katolikus sereg bejövetele elől, írja nekik azt, hogy Erdélyben nem tudnák ellátni őket élelmiszerekkel. A tanácsosok "gyűlölik az olasz nemzetet, és magánérdekeik miatt nem akarnak a fejedelem mellett külföldiekből és katolikusokból álló számottevő katonai erőt látni."¹²² Báthory ismét megpróbálta elejét venni a híresztelésnek, hogy tanácsadói nem engedelmessé válnak az akaratának, s ezért a pápa unokaöccsét, a sereg kapitányát, Giovan Francesco Aldobrandinit hibáztatta késlekedés és vonakodás miatt.¹²³ Nem tudjuk, melyik fél okozta a terv bukását, szempontunkból sokkal fontosabb, hogy az erdélyi olaszellenesség vádjából, melynek felhánytorgatásával Piccolomini saját felelősségét kisebbítette, most a pápai kúria kovácsolt hatásos ellenérvet a távoli szövetséges gyanúsításaival szemben: "úgy a császár, mint az erdélyi fejedelem népei kevés hajlandóságot és szeretetet mutatnak az olaszok felé".¹²⁴

119 Pernice i.m. 280. o.

120 Veress i.m. V. k. 1932. 1-3. o.

121 Veress i.m. IV. k. 1932. 305. o.

122 Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592-1600). Szerk: Veress Endre. Budapest, 1909. 133. o.

123 Aldobrandiniról Jászay Magda i.m. 1982. 263-266. o.; Hiller István: A Vatikán és Magyarország politikai kapcsolatai 1526-1686. In: Magyarország és a Szentoszlop kapcsolatainak ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996.

124 A pápa álláspontja a római toszkán követ Medici Ferdinándnak írt levelében: Veress i.m. IV. 1932. 313. o.

Zsigmond hírnevének nem kedvezett, hogy éppen Jósika István, akit néhány éve még örömmel fogadtak Firenzében és Rómában, szembefordult az olaszokkal. Capponi szerint "nemzetünk ellenfele, szegény Genga urat szinte a porig alázta", "egy nap azt mondta öfelségének, s ezt egy fültanútól tudom, hogy inkább vezetne egy százezer magyarból álló hadsereget, mint száz olaszt", és "a fejedelem, amilyen jólelkű, semmit sem felelt sértő szavaira".¹²⁵ Jósika 1595-ben megtagadta a raguzai Giovanni di Marini Polinak, Rudolf császár utazó ügynökének, hogy Erdélyből Havasalföldre menjen. : Barátságatlan gesztusai miatt a császári udvar megvonta bizalmát tőle, s ez a fejedelemre is kedvezőtlenül hatott: 1597-ben a prágaiak úgy vélekedtek a Zsigmondnak küldendő hadisegélyről, hogy az "kidobott pénz, mert öfelsége tanácsadói, élükön a kancellárral, el fogják tőle lopni".¹²⁶

Báthory 1597-ben ismét követet küldött Itáliába. A Medici Ferdinándnak és feleségének szánt ajándékok alig voltak szerényebbek a hat évvel ezelőttiéknél. A megbízólevélben Zsigmond csak "az Argos nevű szőrtelen kiskutyát" említette, mely "fajtájára nézve indiai, de itt született Erdélyben", és az eb nyakába akasztott széles aranylánchról, a két szelindekről valamint a díszesen felszerszámozott török és erdélyi lóról nagyvonalúan hallgatott.¹²⁷ Az erdélyi fejedelem a keresztény hadsereg fővezérségére pályázott, Firenzét azért kellett útba ejtenie, hogy "az pápánál az herceg [Medici Ferdinánd] is instáljon több barátival együtt cardinálokkal és hercegekkel együtt, hogy in expeditione contra turcas Zsigmond legyen fő generális declaratus", de mire a követ Itáliába ért, a pápa ismét unokaöccsének, Giovan Francesco Aldobrandinit adta ezt a tisztséget, akire Zsigmond, mint láttuk, a havasalföldi hadjárat óta neheztelt, 1595-ös prágai útja során súlyosan megsértett a diplomáciai illemszabályok nyilvános áthágásával, és később sem engedte ki.¹²⁸ Az eset kapcsán felmérhetjük, hol húzódtak a katonai áldozatvállalás és a reprezentáció hatásának korlátai: Báthory Zsigmond már-már partnere lett az itáliai fejedelmeknek, de döntéseikbe nagyon kevés beleszólása lehetett. Ha Sarmasági időben érkezik, akkor is a pápai udvar legbelsőbb körében működő nepotizmussal kellett volna megmérkőznie.¹²⁹

Nem az ilyen és ehhez hasonló diplomáciai sikertelenségek indokolták Báthory uralkodói kudarcát, és ezt az olaszok rá gyakorolt befolyása sem magyarázza. Ügyes diplomácia nélkül - amelyben a olaszok nem voltak mellőzhetőek, még ha Jósika elutasító magatartása sejtet is egy ilyen kísérletet - az uralkodói célkitűzések lehetetlenségét beismerő két aktus, a lemondás és az ország átadása a Habsburgok-

125 Veress i.m. V. k. 1932. 2-3. o.

126 Uo. 203-206, 251-256. o.; Veress i.m. I. k. 1906. 542. o.

127 MTA Ms 423. 271-272. o.

128 Sarmasági Zsigmond követ megbízásáról és az ajándékokról: Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 67.; a diplomáciai sértésről Erdősi i.m. 51. o.

129 Wolfgang Reinhard: Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: Princes, Patronage and the Nobility. Szerk: Ronald G. Asch-Adolf M. Birke. London, 1991. 329-356. o.; VIII. Kelemen másik két unokaöccsére, Pietro és Cinzio Aldobrandinire a bíboros titkár tisztségét bízta, ők leveleztek az Erdélybe küldött pápai legátusokkal is.

nak, valamint a Habsburg-házasság felbontása sem lett volna kivitelezhető. További kutatás tárgyává tenném, hogy a háború alatt milyen károkat szenvedett az udvar kultúrája, és maradt-e az udvarnak egy olyan magja, amelyre Zsigmond számíthatott Erdélybe való visszatéréseikor; voltak-e ezek között olaszok, segítettek-e felújítani a külföldi kapcsolatokat. Szamosközy jegyzi fel, hogy 1598-ban, Zsigmond első lemondásakor az olaszok elhagyták az udvart, miután egy utolsó gúnyos szócsatát vívtak az erdélyiekkel.¹³⁰ Van néhány adatunk az ottmaradtakról is. Nicolaus, az udvari festő elvette a zenész Pietro Busto lányát, Kolozsváron telepedett le, és 1607-ben ott élt. Giovanni Muralto 1602-ben halt meg Déván. Testvérét, Giulio Cesarét 1605-ben meggyilkolták. Simone és Fabio Gengát Alvincen ölték meg.¹³¹ Egy 1600-ban írt jelentés szerint Fabio felesége, a havasalföldi román nő, szeretője lett Mihály vajdának; egy XVIII. századi szerző, Vernaccia, az urbinói származású jeles férfiakra szóló kéziratában azt állítja, hivatkozva a városában élő hagyományra, hogy mivel Fabio igen magas rangot ért el Erdélyben, egy havasalföldi hercegnőt vett feleségül.¹³²

Giorgio Tomasi nem sokkal a mezőkeresztesi csata (1596) nevezte ki a fejedelmi házaspár belső titkárának. Az 1598-as lemondás után Erdélyben maradt, egészen Báthory András hatalomra jutásáig, és amiatt távozott, mert András őt küldte Rómába a Zsigmond és közte létrejött megállapodás hírével. Mint apostoli protonotárius írta és adta ki 1621-ben a Habsburg birodalom és Erdély II. Rudolf és II. Mátyás alatti háborúiról szóló munkáját. Báthory Zsigmond volt olasz udvari emberei közül ő tartotta fenn legtovább a fejedelem emlékezetét. Ő lenne az, akit Szamosközyhez hasonlíthatnánk, mert mindketten történeti távlatból tárgyalják azt a időszakot, melynek mindketten szereplői voltak, egymástól nem is messze, nézőpontjuk viszont különböző, és Tomasi maga is egyike lehetett a Szamosközy által bírált olaszoknak, de mivel a politikai és hadiesemények ebben a művében jobban érdekelték, mint Zsigmond személyisége és udvara, nem provokálhatunk vitát a két történetíró között.¹³³

130 "Az olaszoknak, hogy Sigmond kimeneteli után ki kellett ez országból menniek, insultáltak némelyek az magyarok közül nékiek: im ho! mennek - úgy mond - a sinorok; mond egy magyarul tudó olasz közüllök, elköltöznek - úgy mond - az sinorok, de az selmek [a kiadó jegyzete szerint: "szemén, oláh katonák"] jőnek bé helyettek; mond erre az magyar: jőjjenek el bár, az selénekbői is sinort tudunk mi csinálni." Szamosközy i.m. IV. k. 1880. 76. o.

131 Uo. 76-77. o.

132 Bascapé i.m. 173. o.; Promis i.m. 560. o.

133 Delle guerre et rivolgenti del Regno d'Vngaria, e della Transilvania, con successi d'altre parti. Segvitti sotto l'imperio di Rodolfo, e Matthia Cesari; sino alla creatione in imperatore di Ferdinando II. Arciduca d'Austria. Di Monsignor Giorgio Tomasi Veneto, Protonotario Appostolico, & Secretario del Principe Sigismondo Battori. [...] In Venetia, MDCXXI. Appresso Giouanni Alberti; Jászay Magda: A kereszténység védőbástya olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV-XVII. századi Magyarországról. Budapest, 1996. 151-159. o.

A fejedelem italo-filiájának jóval több dokumentuma van, mint az italo-fóbiának: erről rendszerint elszenvedőnek közvetett beszámolóiból tudunk, egy megleckézett udvari embertől, egy méltóságára kényes katonai parancsnoktól, a pápai politika sikerét féltő nunciustól. Nem könnyű megítélni, milyen méreteket öltött valójában ez az ellenszenv. Az egész erdélyi lakosságra, a "népre" nyilván nem volt jellemző, az olasz megfigyelők akkor mondják ezt, amikor az állam politikájának irányáról tájékozódnak, ezért az általánosítás. Tudjuk, hogy a brassói szászok elzárkóztak a firenzei csapat telettése előtt, de ennek egyszerű gazdasági okai is lehettek, és a szász autonómiához való ragaszkodásnak is betudható. Az ellenszenv idő- és térbeli elterjedését jól érzékelteti, hogy Somogyi Ambrus, aki Désen élt és a vizsgált időszakban tudomásunk szerint semmiféle kapcsolata nem volt az udvarral, megyei tisztséget is csak Báthory 1598-as lemondása körül kapott Belső-Szolnokban, az 1604-ben írt történeti művében már bírálta az olaszokat.¹³⁴ Szamosközy esetében ez a retrospektív támadás, szellemi utóvédharc személyes, az udvarban szerzett tapasztalatokkal magyarázható.

Szamosközyt kívül az udvarhoz kötődő olaszellenességnek két számottevő példájával találkoztunk, az első egy zenekarra, a második katonák ellen irányult. Mindkettő az Itáliához, s mindenekelőtt a Rómához és Firenzéhez fűződő kapcsolatok fellazítására törekvő körökben keletkezett, igen kényes kül- és belpolitikai szituációkban. Mindkettő összefüggött a Báthory Zsigmond uralkodói képességei iránti kételyekkel: Báthory Boldizsár éretlennek és felelőtlennek minősítette unokaöccsét olaszos szórakozásai miatt, s ezzel a mondvacsinált indokkal vitatta el tőle a hatalmat, míg a második esetben Zsigmond itáliai szövetségeseinél, a római és toszkán diplomáciában támadhatott aggodalom katonáik kedvezőtlen hírei miatt, s ezt ők is használhatták ürügyként.

Az olaszellenesség politikai jellege érthetővé teszi, hogy az 1580-as évekből, amikor Zsigmond még gyermek s nem teljes jogkörrel uralkodik, nem kerülnek elő rá vonatkozó adatok. A jezsuitáknak az udvar olasz eretnekei megtérítésére vagy kiszorítására tett kísérleteinek nincs folytatása az 1590-es években, a katolikus politikát képviselő olasz udvari emberek és a jezsuiták ugyanazon az oldalon találják magukat - az utóbbiak talán az érdekezésség miatt nem bírálják az olaszos kultúrát, mondjuk, az erkölcs és a hasznosság felől -, az olaszokat támadó tanácsurak pedig a jezsuiták szerint többnyire eretnekek. Ha van hasonlóság eretnekek és udvaroncok stratégiája közt, az a viselkedés, a helyezkedés pragmatizmusa. Hiányzó láncszemnek számít, hogy nem tudjuk, milyen volt a két humanista tanácsúr, Gyulay Pál és Kovacsóczy Farkas attitűdje az olasz udvaroncok felé. A szerződtetésüket még megérhették, talán részt is vettek benne; de vajon rokonságban állhatott-e az ő felfogásuk és Szamosközyé, aki műveltségük örököse, Kovacsóczy védenca volt?

Mivel az olaszellenesség ismert példái az országos politika kontextusába ágyazódnak, nehéz felelni arra a kérdésre, hogy voltak-e más természetű kiváltó okai,

¹³⁴ Lukinich i.m.

visszavezethetők-e személyes rivalizálásokra, az olaszok és az erdélyiek közti pozícióharcokra, esetleg a mentalitás különbségeire. Ha egyedül a Szamosközy művében felsorakoztatott motívumokra támaszkodnánk, kétségkívül igenlő választ kellene adnunk, de bizonyára nem mindenki tudott kulturális terminusokkal és olyan elegáns módon érvelni az olaszok ellen, mint ő. Ha Capponi beillesztésének problémáira gondolunk, mégis megkockáztatható ez az igen. Az ő esete egyúttal a konfliktus feloldásának, a közeledésnek a lehetőségét is jelzi. A fejedelem iránti szolgálatkészsége által, amin politikai álláspontjának konformitását és ellenőrizhetőségét kell értenünk, valamint a költsékezés mérséklésével bizalmat kelthetett új környezetében. Ebből logikailag az következik, hogy aki nem győzte meg mindezekről az erdélyieket, gyanút és bizalmatlanságot váltott ki; feltehetőleg ez állt annak a háttérben, hogy Jósika megálljt parancsolt az utazó ágensnek, és üldözte a befolyásos Gengát.

A két nemzet nemességének ideáljai, túl a történeti fejlődésből adódó evidens különbségeken, hasonlóságokat is mutattak. (Megoldatlan, és szerintem megoldhatatlan az a probléma, hogy az olasz udvaroncok között milyen arányban lehettek nemesek.) A szolgálat és a katonai virtus olyan elvárások voltak, melyeken az Itáliából jövő nemesek nem csodálkozhattak, hiszen ezeket az ő erénykódexük is tartalmazta. Nem foglalkoztatta őket annyira az erdélyi nemesség civilizáltsága sem, hogy ennek szokatlanságáról vagy fogyatékoságairól írjanak,¹³⁵ ezen a téren tehát, úgy tűnik, a fejedelmi propagandát nem érte kihívás. Előfordult, hogy hazájuktól távol az olaszok egy katonásabb értékrend követésére álltak át: 1589-ben, Vlnában adták ki a bolognai Domenico Mora, Báthory István lengyel király ezredesének traktátusát, melyben a vagyont, a fegyverforgatást, a bátorságot vette a nemesség alapkövetelményének, s hozzátette, hogy csak azok hihetik a szellemi műveltséget ezeknél fontosabbnak, akik nem látnak a kicsiny Itália határain túl.¹³⁶

A nemesség társadalmi helyzetét tekintve is találunk analógiát az olasz udvarok és az erdélyi közt: a homo novusok karrierjére gondolok. Mivel a korabeli itáliai nemesség a homo novusok előretörése ellenében ismét a származás fontosságát hangsúlyozta, s az udvari nemesember castiglionei ideálja - mely a származással szemben még a lelki erényeknek és a műveltségnek adta az elsőbbséget - a tizenhatodik század végi Itáliában is csak erősen megváltozott alakban létezett, nincs értelme a kor erdélyi nemességének önértelmezését ehhez az ideálhoz hasonlítani. Itáliában a régiek az udvari szolgálatban próbálták helyreállítani megnyirbált presztízsüket, az újak ugyanott szereztek meg a magukét, s ezek a stratégiák külföldön is hasznosíthatók voltak, különösen egy olyan játéktéren, melyen a kívülről jövők jó eséllyel indultak, ahogy az erdélyi udvarban is. Ha hihetünk Szamosközynek, az olaszok közül többen fiktív genealógiákkal léptek a fejedelem elé.¹³⁷ A homo novus és a régi arisztokrata konfliktusát Jósika és Kornis

135 Az egyetlen kivétel, amit ismerek, Visconti nuncius megjegyzése arról, hogy a magyarok az asztalnál túl sokat isznak. Veress i.m. 1909. 156. o.

136 Claudio Donati: L'idea di nobiltà in Italia. Secoli XIV- XVIII. Roma-Bari, 1988. 228-229, 245. o.

137 Uo. 214-226. o.; Szamosközy i.m. 1977. 58. o.; Szamosközy i.m. II. k. 1876. 12. o.

nézeteltéréseivel szemléltettem; az az eset pedig, amikor az alacsony sorból jövő Jósika már mint kancellár oktatja ki az erdélyi nemesek méltóságáról és kötelességeiről Capponit, aki az egyik legrangosabb firenzei család sarja, de Erdélyben jövevénynek számít, sokatmondóan példázza az érvényesülés versenyében elfoglalt starthelyzet viszonylagosságát és befutható táv hosszát.

A gyulafehérvári olaszok politikai tevékenységéről összegzőképp az alábbiak mondhatók el: jó megfigyelők voltak, részt vettek egy fejlett hírszolgálat működtetésében, személyes és hivatalos külkapcsolatokkal rendelkeztek. A fejedelem közelségében mozogtak, és nem törekedtek arra, hogy a hatalmi erő birtokosainak helyére lépjenek, inkább köztük manővereztek. Mozgékonyosságuk és informális befolyásuk miatt mégis konfrontálódtak velük.

Báthory Zsigmond hasznát vette az udvarában élő olaszoknak, mert a diplomáciát és a vele járó reprezentációt számára kedvezően alakították, hozzájárultak az udvari kultúra újnak számító elemei átvételéhez, de a tizenöt éves háború viszonytagjai közepette ők sem menthették meg a presztízsvesztéstől. Maradt még néhány kérdés, amelyekkel itt már nem áll módomban foglalkozni. A propaganda külföldön vonzónak mutatta a gyulafehérvári udvart; törekedett-e erre a fejedelem Erdélyben is; ha igen, ez a törekvés miért nem nyomta el a bontakozó ellenszenvet? Báthory Zsigmond, akinek udvarát, szokásait és adottságait oly megnyerő módon ábrázolták az itáliai udvarokat a gyulafehérvárral összekötő olaszok, valójában mennyire érezte magát otthon ebben a kultúrában, mennyire azonosult ezekkel az értékekkel? Lehetséges, hogy megfontolt mecénásként egyszerűen csak jó benyomást akart kelteni és szerepeket játszott. Ha mégis azonosult vele, akkor az a kérdés, hogy mennyire hatott ez a személyiségére, elvesztette-e, ahogy Szamosközy mondja, a realitás iránti érzékét: erre csak politikai terveinek és lépéseinek alapos elemzése után válaszolhatnánk.